

## **The Social-Political Behavioral Pattern of Martyr Rajaei as an Excellent Agent of the Islamic State**

Shohreh Pirani \*

Received on: 06/08/2022

Afifeh Abedi \*\*

Accepted on: 05/01/2023

### **Abstract**

**Purpose:** This research seeks to answer the question: What are the governing templates of Rajaei's socio-political behavior pattern as an agent of the Islamic State? In this article, an attempt has been made, based on the documents, memories, and works left by him, to examine the level of his commitment to this model and to clarify to what extent he acted based on these three Islamic elements (Islamic belief, morals, and behavior).

**Methodology:** The research method in this article is a qualitative document analysis, and the research strategy is based on content analysis of manuscripts, lectures, interviews, and related articles.

**Findings:** The findings of this research show that the explanation of Rajaei's behavior as an agent of the Islamic State is based on three principles of Islamic belief: insight (belief in God, human dignity, belief in justice, social traditions, Islamic ethics), tendency (honesty, keeping the promise, trustworthiness, meritocracy), and behavior (justice, deprivation removal, simple living, Islamic rules of halal (Allowed) and Haram (Forbidden)).

---

\* Assistant Professor, Department of Political Science and Islamic Revolution Studies, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

Sh.Pirani@Shahed.ac.ir

 0000-0001-8287-2600

\*\* Ph.D student, Department of Political Science and Islamic Revolution Studies, Shahed University, Tehran, Iran.

Afifeh.abedi@gmail.com

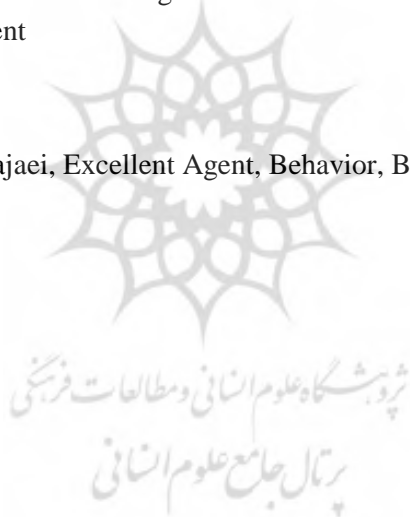
 0000-0002-8493-6783



**Conclusion:** Success during the tense and crisis period of Martyr Rajaei's responsibility stemmed from his strong personality based on Islamic teachings, which were manifested in the three aspects of belief, morality, and Islamic behavior.

The collection of what has been said about Shahid Rajaei and his personality gives us an understanding of a standard agent in the Islamic government who was chosen at the height of his popularity. This popularity has endured for decades after his martyrdom, so many currents are trying to gain legitimacy by attributing it to him and mentioning him as a successful model of governance in the Islamic government

**Keyword:** Martyr Rajaei, Excellent Agent, Behavior, Belief, Ethics.



## الگوی رفتار سیاسی اجتماعی شهید رجایی به مثابه‌ی کارگزار تراز دولت اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۵

شهره پیرانی\*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۵

عفیقه عابدی\*\*

### چکیده

دین متشکل از سه قسمت، باور (فکر)، اخلاق و رفتار است. یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های مبارزات انقلابی در ایران، برپایی حکومت اسلامی بر اساس این سه عنصر اساسی دین بوده است. حکومت و دولت اسلامی نیازمند کارگزارانی است که بر مبنای معیارهای اسلامی عمل کنند. پس در راه رسیدن به تمدن نوین اسلامی بایستی دولت اسلامی متشکل از کارگزاران اسلامی محقق شود. شهید رجایی هم از سوی امام خمینی (ره) و هم از جانب رهبر معظم انقلاب بارها به‌عنوان یک کارگزار تراز و قابل الگو شدن برای مسئولین نظام مورد استناد قرار گرفته‌اند. بر این مبنای پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال است که عناصر حاکم بر الگوی رفتار سیاسی- اجتماعی شهید رجایی به‌عنوان کارگزار تراز دولت اسلامی چیست؟ در این مقاله تلاش شده است بر اساس اسناد، خاطرات و آثار به‌جامانده از شهید رجایی، مراتب تعهد ایشان به این الگو بررسی و روشن گردد که در عمل تا چه حد بر اساس این سه عنصر اسلامی (باور، اخلاق و رفتار اسلامی) عمل نموده‌اند. روش پژوهش در این مقاله، کیفی از نوع تحلیل اسنادی است و راهبرد پژوهش بر مبنای تحلیل محتوای دست‌نوشته‌ها، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها و مقالات مرتبط است.

**کلمات کلیدی:** شهید رجایی، کارگزار تراز، رفتار، باور، اخلاق.

\* استادیار گروه علوم سیاسی و مطالعات انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

 0000-0001-8287-2600

Sh.Pirani@Shahed.ac.ir

\*\* دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی و مطالعات انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

 0000-0002-8493-6783

Afifeh.abedi@gmail.com



## بیان مسئله

سال‌های ابتدایی پس از پیروزی انقلاب اسلامی و شخصیت‌های تأثیرگذار در تثبیت جریان اسلام‌گرا در عرصه‌ی قدرت و تشکیل حکومت اسلامی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. سه جریان مؤثر در پیروزی انقلاب اسلامی شامل جریان‌های لیبرال، چپ و اسلامی هر سه داعیه‌دار نقش پررنگ خود در پیروزی انقلاب بودند. در این بین اما جریان اسلام‌گرا به این دلیل که پس از سال ۱۳۴۲ بیشترین نقش را در به ثمر رساندن پیروزی انقلاب داشت، بیش از سایر جریان‌ها در عرصه سیاسی و اجتماعی ایران ذی‌نفوذ بود. باین وجود، این جریان به دلیل این، کمتر از دو جریان دیگر در حکومت پیش از انقلاب دارای سابقه و مقام اجرایی بود. در دو سال اول پس از انقلاب دور از عرصه‌ی اجرایی ماند و حداکثر در سطوح میانی مدیریت قرار داشت. به تدریج و با توجه به بروز اختلاف بین جریان اسلام‌گرا با جریان‌های چپ و لیبرال در زمینه نحوه‌ی اداره کشور و نیز اقبال بیشتر مردم به جریان اسلام‌گرا و با توجه به فضای انقلابی سال‌های اول پس از انقلاب، ضرورت ورود این جریان به سطوح بالای اجرایی کشور بیش‌ازپیش احساس شد. مردم برای تفکیک نیروهای میانه‌رو و انقلابی از اصطلاح رفورمیست یا انقلابی استفاده می‌کردند (بی‌نا، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۶۷) در این میان، پس از برگزاری اولین انتخابات ریاست جمهوری در ایران و انتخاب بنی‌صدر به‌عنوان اولین رئیس‌جمهور، علی‌رغم میل وی، محمدعلی رجایی به‌عنوان نخست‌وزیر با حمایت امام خمینی (ره) انتخاب شد. پس از جریان‌ات سال ۱۳۶۰ و فرار بنی‌صدر از کشور در دومین انتخابات ریاست جمهوری، شهید رجایی به‌عنوان دومین رئیس‌جمهوری پس از انقلاب انتخاب شد. رئیس‌جمهوری که امام خمینی از وی به‌عنوان رئیس‌جمهوری مکتبی یاد نمود. شهید رجایی کسی بود که چه در جریان مبارزات انقلابی و چه زمانی که در بار مسئولیت وزارت، نخست‌وزیری و ریاست جمهوری در ابتدای پیروز انقلاب اسلامی بر دوش او نهاده شده، بزرگ‌ترین هدف انقلاب را، اسلامی نمودن جامعه در تمام وجوه آن بیان می‌کردند: «رفتارمان اسلامی باشد، مطالباتمان اسلامی باشد، برخوردهایمان اسلامی باشد» (بی‌نام، ۱۳۶۱ ج ۱، ص ۷۸).

امام خمینی در مراسم تنفیذ شهید رجایی، سخنرانی داشتند همچنین متن تنفیذ ریاست جمهوری ایشان توسط حاج احمد فرزند امام قرائت شد. این سخنرانی امام و متن تنفیذ مطالب مشترکی را در برمی‌گرفت که به‌نوعی کارگزار تراز حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی را در

برمی‌گرفت. اهم مسائل مهم مطرح‌شده در این سخنرانی به شرح زیر می‌باشد:

۱. مسئولیت و اختیار انسان در انتخاب خیر و شر در زندگی: « ما خودمان را اگر توانستیم اصلاح کنیم، کنترل کنیم و تربیت کنیم خودمان را، مراقبت کنیم از خودمان، در همه‌ی امور موفق خواهیم شد.»

۲. تأکید بر اولویت ادای وظیفه و تکلیف و عدم ترس از شکست در انجام تکلیف: «اگر ما به تکالیفی که خدای تبارک و تعالی برای ما تعیین فرموده است عمل نکنیم، باکی از این نداریم که شکست بخوریم، چه از شرق و چه از غرب و چه از داخل چه از خارج و اگر به تکالیف خودمان عمل نکنیم، شکست خورده هستیم؛ خودمان، خودمان را شکست دادیم»

۳. دنیایی بودن و ناچیز بودن مقام ریاست جمهوری در مقابل عظمت خداوند (توصیه به مراقبت نفس): «من امیدوارم که شما به‌حسب آن روحیه‌ای که دارید، آقای رجایی به‌حسب آن روحیه‌ای که دارند، این مقام ایشان را بازی ندهد شما سوار مقام بشو، مقام سوار شما نشود، این دو تا مثل راکب و مرکوبند.»

۴. توصیه به شهید رجایی برای عدم تفاوت در شخصیت و منشش پیش و پس از ریاست جمهوری

۵. مسئولیت بیشتر شهید رجایی به دلیل رأی بالاتر و مسئولیت در برابر تک‌تک انتخاب‌کننده‌ها و مردم

۶. مسئولیت شهید رجایی به‌عنوان رئیس‌جمهور و سایر مسئولان در برابر خدا و مردم برای اجرای اسلام و احکام اسلام

۷. توجه به طبقات مستضعف و محروم جامعه و تلاش برای بهبود وضعیت رفاهی این قشر از جامعه

۸. خدمت به مردم و خدمتگزار مردم بودن (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۵، صص ۶۷-۷۸)

شهید رجایی در دوران کوتاه خدمت خود در پست‌های وزیر، نخست‌وزیر و رئیس‌جمهور نشان داد که پایبند به این توصیه‌های امام بودند.

شناخت زوایای شخصیت شهید رجایی در ارائه الگوی دولتمرد تراز حکومت اسلامی بسیار مثبت و کارگشاست. از سوی دیگر یافته‌های این پژوهش و بهره‌گیری از تجربه‌ی موفق شهید رجایی می‌تواند در نهادسازی در گام دوم انقلاب اسلامی که توسط رهبر معظم انقلاب تبیین شده

است کارگشا باشد. به این منظور با بررسی، شناخت و برجسته ساختن محورها و خطوط اصلی در شخصیت و منش این شهید با استفاده از متون در دسترس از شهید رجایی یا در مکتوباتی که در مورد ایشان نوشته شده است، برخی از مهم‌ترین مقولاتی که در سه محور رفتار، اخلاق و باور اسلامی قرار می‌گیرند مورد بررسی و تدقیق قرار می‌گیرند. تبیین رفتار شهید رجایی به‌عنوان کارگزار تراز دولت اسلامی بر اساس سه اصل باور اسلامی (بینش): خداباوری، کرامت انسانی، عدالت باوری، سنت‌های اجتماعی، اخلاق اسلامی (گرایش): صداقت، وفای به عهد، امانت‌داری، شایسته‌سالاری، رفتار اسلامی (رفتار): عدالت‌گرایی، محرومیت‌زدایی، ساده زیستی، احکام اسلامی (حلال و حرام) انجام می‌شود. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که عناصر حاکم بر الگوی رفتار سیاسی - اجتماعی شهید رجایی به‌عنوان کارگزار تراز دولت اسلامی چیست؟ سؤالات فرعی این پژوهش عبارت‌اند از: عناصر حاکم بر باور سیاسی اجتماعی شهید رجایی به‌مثابه‌ی کارگزار دولت اسلامی کدامند؟ عناصر حاکم بر اخلاق سیاسی اجتماعی شهید رجایی به‌مثابه‌ی کارگزار دولت اسلامی کدامند؟ عناصر حاکم بر رفتار سیاسی اجتماعی شهید رجایی به‌مثابه‌ی کارگزار دولت اسلامی کدامند؟ روش پژوهش در این مقاله، کیفی از نوع تحلیل اسنادی است و راهبرد پژوهش بر مبنای تحلیل محتوای دست‌نوشته‌ها، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها و مقالات مرتبط است.

## ۱. پیشینه‌ی پژوهش

منابع مرتبط با این پژوهش در سه دسته منابع قابل دسته‌بندی هستند. یک دسته منابعی که به زندگی سیاسی و شخصی شهید رجایی، اسناد دولت وی می‌پردازند و دسته‌ی دیگر منابعی که به معیارهای کارگزار تراز در حکومت اسلامی به‌نوعی پرداخته‌اند. در دسته اول کتاب‌هایی همچون فرزند ملت در آینه انقلاب اسلامی (۱۳۶۱)، مکاتبات شهید رجایی با بنی‌صدر (۱۳۶۲)، اسنادی از دولت شهید رجایی (۱۳۹۱)، خاطرات یک رئیس‌جمهور (۱۳۸۰) و یاران امام به روایت اسناد ساواک قابل‌ذکر است که به توصیف صرف زندگی شهید پرداخته شده است. در دسته دوم معیارهای کارگزار تراز حکومت اسلامی بدون مصداق ذکر شده است، از جمله آن‌ها (۱۳۸۹)، در مقاله‌ی «اخلاق کارگزاران در نظام اسلامی از دیدگاه امام خمینی رحمه الله» پس از تعریف مفاهیم اخلاق، انواع اخلاق، کارگزار، اخلاق کارگزاران، نظام اسلامی، به بررسی مبانی اخلاق کارگزاران در نظام اسلامی پرداخته است. پس از آن مهم‌ترین اصول اخلاقی برای کارگزار اسلامی از دیدگاه

امام خمینی را مطرح نموده است. مواردی چون تقوا، عدالت، امانت‌داری، تواضع، انتقادپذیری، عفو، احسان، مواظبت در امر بیت‌المال، ساده زیستی و پرهیز از کم‌کاری. محمدی مزروعی و نادری (۱۳۹۵)، در مقاله‌ی «علل ضرورت شکل‌گیری دولت اسلامی در فرایند تحقق تمدن نوین اسلامی بر اساس دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای» با تشریح مراحل پنجگانه‌ی تحقق اهداف انقلاب اسلامی، دولت اسلامی را به‌عنوان مرحله سوم این فرایند در نظر می‌گیرند که تاکنون محقق نشده است. این مقاله به بررسی علل و ضرورت شکل‌گیری دولت اسلامی در فرایند تحقق تمدن نوین اسلامی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب در سه سطح ساختاری، کارگزاری و نهادی پرداخته‌اند. باقری و مباشری (۱۴۰۰)، در مقاله‌ی «آسیب‌شناسی کارگزاران در تحقق دولت اسلامی در روند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای» به آسیب‌شناسی کارگزاران در مسیر تحقق دولت اسلامی و در نتیجه شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی بر مبنای دیدگاه مقام معظم رهبری می‌پردازند. نگارندگان آسیب‌های کارگزاران در روند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی را در سه دسته فردی، مدیریتی و سیاسی تقسیم‌بندی و مورد تحلیل قرار داده‌اند. برزگر و امانلو (۱۳۹۵)، در مقاله‌ی «شاخص‌های مطلوب سبک زندگی کارگزاران نظام مردم‌سالار دینی ایران»، به بررسی سبک زندگی کارگزاران در جهت ارائه‌ی الگوی مناسب برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی می‌پردازند. بر این مبنای شاخص‌های مطلوب برای سبک زندگی مطلوب در نظام سیاسی اسلامی و راه‌های دستیابی به سبک زندگی مطلوب در این نظام می‌پردازند. الگوی ترسیم‌شده در این مقاله برای شاخص‌های سبک زندگی کارگزاران از سویی بر مبنای اعتقادات، ارزش‌ها و رفتارها است که در رابطه با خدا، خود، دیگران و طبیعت شکل‌دهنده به سبک زندگی رهبران است و از سوی دیگر از متن نهج‌البلاغه و سیره‌ی حضرت علی (ع) استخراج شده است. این دسته از منابع نیز به‌صورت مصداقی به معیارهای کارگزار تراز نپرداخته‌اند. دسته سوم مقالاتی هستند که به‌طور مشخص بحث اخلاق سیاسی در دولت اسلامی را مدنظر قرار داده‌اند از آن‌جمله کیخا (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «ماهیت اخلاقی دولت اسلامی و مساله بی‌طرفی»، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و از منظر اخلاق سیاسی، در پی پاسخ به این پرسش است که ماهیت دولت اسلامی و تفاوت آن با دول متعارف چیست؟ نویسنده در این مقاله بر این باور است که دولت اسلامی برخلاف سایر دول، نسبت به بحث اخلاق سیاسی بی‌طرف و بی‌اهمیت نیست و این توجه از منظر تمدن اسلامی است چراکه آموزه‌های قرآنی، روایی، فلسفی، عرفانی و دانشی موجود در این تمدن

منبعی غنی برای اخلاق سیاسی فراهم آورده است. در این مقاله، نویسنده بر اساس یافته‌های پژوهش بر این باور است که شکل‌گیری جامعه اسلامی مبتنی بر تربیت و اخلاق اسلامی، یکی از مراحل تحقق تمدن نوین اسلامی است. و یا فرهادی و اسدی (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «بنیان‌های اخلاقی دولت اسلامی در اندیشه رهبران انقلاب اسلامی: طراحی مدل مفهومی سیاست‌ورزی اخلاقی» با بررسی نسبت اخلاق و سیاست به دیدگاه رهبران انقلاب اسلامی در مورد سیاست اخلاقی می‌پردازد تا از این طریق به یک مدل مفهومی دست یابند. در این مسیر با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، اندیشه رهبران انقلاب اسلامی در مورد سیاست اخلاقی را استخراج نموده‌اند که هم مصالح، هم لزوم پیوند میان سیاست و اخلاق فردی هم لزوم ارتقای اخلاق در دولت اسلامی از سوی رهبران انقلاب مورد تأکید قرار گرفته است. سیدباقری (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «کارکردهای اخلاق سیاسی در نظام اسلامی با تأکید بر رویکرد تمدنی»، با تأکید بر نقش مؤثر اخلاق سیاسی در جامعه اسلامی و افزایش ظرفیت‌ها برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی، به بررسی کارویژه‌ی اخلاق سیاسی در شکل‌دهی به هنجارها در نظام سیاسی می‌پردازد. نویسنده در این مقاله به برخی از مهم‌ترین کارکردهای اخلاق سیاسی در جامعه اسلامی از جمله عمق‌بخشی به فرهنگ سیاسی مطلوب برای تمدن‌سازی، مسئولیت‌شناسی تمدنی، کمک به گذر از خودمحوری به سوی نگرش تمدنی و کمک به کارایی نظام سیاسی در جهت تمدن‌سازی اشاره می‌کند. گفتنی است این دسته از مقالات، رفتار و باور اسلامی را مدنظر قرار نداده‌اند. از این رو مقاله‌ی حاضر واجد نوآوری در میان منابع بررسی شده است.

## ۲. چارچوب نظری پژوهش

از آنجایی که هر انسان و هر جامعه‌ی انسانی به یک سیستم تفکری و تربیتی برای مدیریت نیازهای فردی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خود نیازمند است هیچ تردیدی نیست. از آنجایی که باور، اخلاق و رفتار اسلامی مبتنی بر طبیعت و سرشت فطری انسان‌هاست نسبت به سایر ایسم‌ها دارای برتری و مزیت است. ضعف باور و عدم تهذیب نفس در افراد یک جامعه، زمینه نابسامانی و آسیب‌های اجتماعی برای یک جامعه را فراهم می‌کند. امام خمینی بر این اساس تقویت باور اسلامی نشأت گرفته از تعالیم اسلامی و توجه دادن توده‌ها به فضایل روحی و معنویت را عامل نجات‌بخش جامعه انسانی می‌دانند (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۴، صص ۱۷۶-۱۷۷) ایشان توجه به



معنویت و پرورش باور افراد جامعه که تعبیر تهذیب نفس را برای آن به کار می‌برند، را برتر از تعلیم و تعلم یا آموزش می‌دانند. در اندیشه‌ی رهبران انقلاب اسلامی، از آنجایی که گفتار و کردار کارگزاران از باور اسلامی آنها نشأت می‌گیرد بسیار با اهمیت است. به طوری که از ملزومات کارگزار دولت اسلامی، همین باور اسلامی است که هم در عمل به قانون اساسی و هم برای رسیدن به جامعه اسلامی آرمانی و برپایی تمدن اسلامی می‌دانند. اهمیت باور اسلامی در اندیشه‌ی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای برای گرفتن مسئولیت در دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به اندازه‌ای است که اشغال پست توسط کسی که این باور قبلی را ندارد حرام شرعی می‌دانند. رهبر معظم انقلاب سلامت اعتقادی، اخلاقی و عملکردی کارگزاران را با تأسی از امام خمینی به عنوان مهم‌ترین سنج‌های ارزیابی کارگزار اسلامی و دولت اسلامی می‌دانند. ایشان شاخص‌های اعتقادی و اخلاقی شامل سلامت اعتقادی، اخلاقی و رفتاری مسئولین را ناشی از اعتقاد و نگاه درست به جامعه دانسته و الگو و منبع رسیدن به این سلامت را در منابع اسلامی و رهنمودهای امام خمینی می‌بینند (محمدی مزروعی و نادری، ۱۳۹۷، ص ۵۹۴). باور به خدا، باور به مردم و باور به خود، از مهم‌ترین عناصر باور اسلامی در سیره‌ی امام خمینی است که رهبر معظم انقلاب به آن اشاره کرده‌اند همچنین، مهم‌ترین مؤلفه‌های باور اسلامی در دیدگاه مقام معظم رهبری عبارت‌اند از: اعتماد به وعده‌های الهی، توجه به محاسبه‌ی و نیز مؤاخذه‌ی الهی از کارگزاران، داشتن جرئت و جسارت را از مهم‌ترین مصادیق باور اسلامی می‌دانند.

اخلاق از مهم‌ترین ویژگی‌های سبک زندگی اسلامی است که کمال دنیوی و سعادت اخروی انسان در گرو اهتمام به فضایل اخلاقی و اجتناب از رذایل اخلاقی قرار داده شده است. این اخلاق در بستر زندگی اجتماعی اهمیت بیشتری از عرصه زندگی فردی دارد و بر همین اساس در میان زمامداران نسبت به مردم اهمیت بیشتری می‌یابد. حضرت امام خمینی (ره) با اشاره به جایگاه مردم در حکومت بر این باورند که حکومت‌ها بایستی تابع مردم باشند و نیز حکومت اسلامی حکومتی است که خدمتگزار مردم است. در دیدگاه امام خمینی خدمت کردن در گرو رفع مسائل و مشکلات و اخلاقی بودن سیاست کارگزاران است. امام خمینی، حکومت‌داری و داشتن مسئولیت در نظام اسلامی را به عنوان یک تکلیف و وظیفه‌ی الهی دانسته نه وسیله‌ی فخر و بزرگی بر دیگران، که مسئولیت آن از بسیاری تکالیف الهی سنگین‌تر است (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۴۰۹). از این رو در انتخاب مسئولین نظام بر اسلامی بودن، اخلاق و رفتار آنان تأکید فراوان داشتند. ایشان

رابطه‌ی تعاملی میان اخلاق و سیاست برقرار کرده بودند و معتقد بودند به‌طور مرتب اخلاق و سیاست بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند. امام خمینی معتقدند که در اسلام نیز اخلاق و سیاست به‌طور همزمان مورد توجه بوده و برای اجرای عدالت، رفع و دفع ظلم نیازمند مجری و حاکم سیاسی هستیم و از سوی دیگر، دستگاه‌ها و نهادهای حکومتی و مسئولین نیز موظف به رعایت اخلاق اسلامی هستند (تابش، ۱۳۹۲، ص ۵۳). امام بر این باورند که زور و اسلحه نیست که جهان معاصر را به مخاطره انداخته بلکه از بین رفتن ارزش‌های اخلاقی و تأثیر آن بر روی سیاستمداران است که به مراتب مخاطره‌آمیزتر است. بر این مبنا، انسان را چندوجهی می‌بینند که هم بعد مادی دارد، هم بعد معنوی، هم بعد سیاسی دارد، هم بعد اخلاقی و هدف اصلی انبیا و اولیا هدایت فردی و اجتماعی بشر برای رسیدن به منافع ممکن بوده است. از آنجایی که اسلام در بردارنده احکام و مقرراتی است که از تولد تا مرگ انسان را در بر می‌گیرد و این احکام و مقررات جهانی است می‌تواند به قواعد اخلاقی و قانون اجتماعی و سیاسی جوامع سامان بخشد (تثوفانف، ۱۳۹۷، ص ۲۴۷). رهبر معظم انقلاب در تبیین اخلاق اسلامی کارگزار اسلامی تراز بر ویژگی‌هایی چون عدالت‌باوری و اهمیت دادن به طبقات پایین جامعه، وفای به عهد، عدم اهمال و سستی، عدم توجه به رفاه شخصی، عدم اشرافی‌گری، عدم اهمال و سستی در کارها تأکید دارند (محمدی مزروعی و نادری، ۱۳۹۵، ص ۵۹۷).

از سوی دیگر، رفتار اسلامی نیز یکی از معیارهای مهم امام خمینی در انتخاب کارگزار تراز در حکومت اسلامی از سوی امام و رهبر معظم انقلاب بوده است. از مهم‌ترین مفروضات امام خمینی در رابطه با معیارهای رفتار اسلامی، تکلیف‌گرایی، مردم‌گرایی، هدف متعالی، قانون‌گرایی و پرهیز از تبعیض است که رعایت همین معیارها را از سوی کارگزار حکومت اسلامی واجب دانسته‌اند (حمیدزاده، ۱۳۸۴). در زمینه‌ی رفتار اسلامی، مقام معظم رهبری بر الگوپذیری از سیره‌ی پیامبر و ائمه به‌ویژه رفتار علوی تأکید دارند. تقوا، تعبد اسلامی، صراحت در اتخاذ مواضع انقلابی، اخلاص و قصد قرب الهی، جهد و خستگی‌ناپذیری، استکبارستیزی، اجتناب از اسراف و تجمل‌گرایی، اولویت دادن به مصالح عمومی نسبت به مصالح فردی، در نظر گرفتن رضایت الهی در انجام وظایف، رفتار جهادی، سرعت در تصمیم‌گیری (محمدی مزروعی و نادری، ۱۳۹۵، صص ۵۹۸-۵۹۹). در ادامه به کاربست باور، اخلاق و رفتار اسلامی بر کردار و گفتار و باور شهید رجایی در جایگاه یک کارگزار حکومت اسلامی می‌پردازیم.

### ۳. روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله کیفی از نوع تحلیل اسنادی است و راهبرد پژوهش بر مبنای تحلیل محتوای دست‌نوشته‌ها، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها و مقالات مرتبط است. بر اساس اسناد، خاطرات و آثار به‌جامانده از ایشان مراتب تعهد ایشان به این الگو بررسی و روشن گردد که در عمل تا چه حد بر اساس این سه عنصر اسلامی (باور، اخلاق و رفتار اسلامی) عمل نموده‌اند.

### ۴. شاخص‌های اعتقادی شهید رجایی

#### ۴-۱. باور اسلامی

##### ۴-۱-۱. خداباوری

اصول و مبانی اندیشه‌ی رجایی بر مبنای اصل توحید بود. وی تمام مواضع و دیدگاه‌های خود را چه در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی از این اصل استخراج می‌کرد. نظریه و عمل توحیدی، محوری‌ترین و مرکزی‌ترین اندیشه‌ی شهید رجایی بود (راعی گلوچه، ۱۳۸۱، ص ۶۷). تا جایی که حتی به مقوله‌ی جنگ تحمیلی و دفاع مقدس از دریچه‌ی خداباوری و توحیدمحور خود می‌نگریست و بر این مبنای همه‌ی اعمال را تبیین اعتقادی می‌سنجید (راعی گلوچه، ۱۳۸۲، ص ۲۱۷). رجایی بر بُعد عقیدتی جنگ تأکید می‌کرد و معتقد بود که با توسعه‌ی دایره‌ی عقیدتی - سیاسی در بین نیروهای نظامی و در نهایت ایجاد ارتش مردمی و مکتبی، می‌توان دشمن را شکست داد (بی‌نام، ۱۳۶۱، ص ۹۱). شهید رجایی بر این باور بود که انقلاب اسلامی در طول دوران پیروزی و حتی پیش از آن مورد لطف و رحمت مستقیم الهی و امام زمان (عج) بود و مشمول حمایت بی‌دریغ دست غیب الهی. از این رو، همیشه توطئه‌ها در هر حد و اندازه علیه این نظام بی‌اثر شده است (رجبی، ۱۳۸۱، ص ۲۸۵). ایشان در وصیت‌نامه‌ی خود که بیست روز پیش از شهادت نگاشته است. نیز اولویت خود را به توصیه‌هایی که در مورد اسلام، امام و انقلاب داشته مورد تأکید قرار داده است: «به همه چیزهایی که گفته‌ام و توصیه‌هایی که داشته‌ام در رابطه با اسلام و امام با انقلاب تأکید می‌نمایم» (آخرین وصیت‌نامه شهید رجایی).

امام خمینی پس از عزل بنی‌صدر و در آستانه‌ی انتخابات ریاست جمهوری دوم که به انتخاب

شهید رجایی منجر شد در دیدار با روحانیون بر مسئولیت این قشر از جامعه در شناساندن فرد اصلح در شهرها و روستاهای دورافتاده تأکید نمودند و نیز ویژگی‌های رئیس‌جمهور اصلح برای حکومت اسلامی را برشمردند: حفظ اسلام این است که ما یک رئیس‌جمهوری که لااقل، اعتقاد به اسلام داشته باشد، متعهد باشد برای اسلام، بشناسید که این آدم متعهدی است که مبدا مبتلا شویم به یک نفر نابابی که ما را بخواهد بکشد، ببرد طرف آمریکا، روحانیون را می‌خواهند کنار بگذارند و مجلس را کنار بگذارند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۵).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در بیان خاطره‌ای از شهید رجایی، این وصیت ایشان را تأیید می‌کند و بزرگ‌ترین ویژگی شهید رجایی را صراحت و شجاعت شهید رجایی در بیان اعتقادش به حزب‌الله در شرایط سخت سال‌های اول انقلاب می‌داند: «رجایی یک خصوصیت ممتازی داشت که این برای خود من همیشه به‌عنوان یک سرمشق بوده - ادعا نمی‌کنم که این سرمشق، چیزی است که من دائماً به آن عمل کرده‌ام، اما ادعا می‌کنم که این سرمشق، چیزی است که من دائماً خواسته‌ام به آن عمل کنم - در یک سخنرانی، خیلی صریح و روشن گفتم که من طرفدار حزب‌الله هستم. آن روز اصطلاح «حزب‌الله» مثل امروز نبود؛ امروز همه افتخار می‌کنند حزب‌اللهی‌اند، [اما] آن روز آن کسانی که هنوز کاملاً از صحنه‌ی اداره‌ی فکر و سیاست این مملکت کنار نرفته بودند، حزب‌الله را یک فحش می‌دانستند و یک بدگویی تلقی می‌کردند. کلمه‌ی حزب‌الله و حزب‌اللهی می‌توانست یک حوزه‌ی انسانی و مردمی خاصی را مشخص کند. حزب‌اللهی یعنی آن آدمی که در خدمت اهداف خدایی و انقلاب اسلامی، بی‌محابا حرکت می‌کند و چیزی که از آن ملاحظه کند، یا ندارد، یا موجب ملاحظه‌اش نمی‌شود؛ این حزب‌اللهی است. اگر جنگ است، می‌شتابد به جنگ؛ اگر صدقات است برای اداره‌ی حکومت اسلامی و جمهوری اسلامی و پشت جبهه، هرچه دارد می‌ریزد در طبق اخلاص؛ اگر راهپیمایی زیر آفتاب گرم یا در زمستان سرد است، اول صبح می‌آید بیرون و تا آخر هست؛ اگر پاسخ گفتن به ندای مسئولان کشور و همواره تکرار کردن شعارهایی است که رهبر بزرگ انقلاب به این مردم داده، او جزو یکی از بهترین‌ها است و جزو کسانی است این شعارها را تکرار می‌کنند. واقعاً به معنای واقعی کلمه جزو امت بزرگ پشت سر امام است. این معنای حزب‌اللهی است». (بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بزرگداشت شهید رجایی و باهنر، ۱۳۶۲). در ماجرای پیشنهاد نخست‌وزیری ایشان نیز این ویژگی‌ها سبب شد علی‌رغم اینکه عضو حزب جمهوری اسلامی نبودند پس از پیشنهاد مقام معظم رهبری و تأیید شهید بهشتی، با بالاترین

رأی در این حزب انتخاب شوند و راه برای نخست‌وزیری ایشان بازگردد (بی‌نام، ۱۳۶۱، ص ۳۳)

#### ۴-۱-۲. تبعیت از رهبری به‌عنوان ولی فقیه

ولایت‌پذیری شهید رجایی، یکی از ویژگی‌های بارز ایشان است به‌نحوی که برای آن سال‌های ابتدایی انقلاب که تشتت آرا و نظرات در جامعه ایران بسیار آشکار بود، این ویژگی شهید رجایی نه‌تنها در گفتار که در عمل نمود فراوانی داشت: «امام را به‌عنوان رهبر پذیرفتیم و تا آخر خواهیم بود به یاری خدا. یکی از توفیق‌هایی که خدا به ما بدهد ان‌شاءالله این است که برای چنین رهبری شایسته، پیروانی شایسته باشیم» (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۸۲). رهبری را در موضع امام به‌عنوان مرجع تقلید می‌دانست نه در شخص امام. از این‌رو نوع رهبری ایشان را با رهبری سایر گروه‌های سیاسی غیر اسلامی متفاوت می‌دید. پیوند مرجع و مقلد را هم پیوند سیاسی می‌دید هم پیوند اعتقادی که بعد اعتقادی آن را بالاتر از بعد سیاسی قرار می‌داد و عامل تمایز بخش با سایر رهبران سیاسی در دنیا (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، صص ۱۰۳ - ۳۰۸) شهید رجایی معتقد بود رهبری در ایران صرفاً باید در دست ولایت فقیه باشد و معتقد بود ولایت فقیه را به‌عنوان یکی از عالی‌ترین دستاورد انقلاب اسلامی در قانون اساسی گنجانده‌شده است (رجایی، ۱۳۷۷، ص ۶۳۹) حمیدرضا مقدم فر، از دوستان نزدیک شهید رجایی بر این باور است، آقای رجایی تا زمان شهادت تابع محض ولایت بود و اشاره و تقریر ولایت برای وی تکلیف بود، اگر احساس می‌کرد امام (ره) فلان چیز را دوست دارد اگرچه تکلیفی از جانب ایشان نبود ولی مورد علاقه‌ی امام (ره) بود انجام می‌داد (جلالی، ۱۳۹۲).

سید محمد صدر در خصوص تبعیت محض ایشان از امام خمینی این‌گونه بیان می‌کنند: آقای رجایی واقعاً امام را قبول داشت و می‌گفت من مقلد امام هستم. نمونه‌ای هم در این قضیه داریم که نشان می‌دهد واقعاً مقلد امام و پذیرنده‌ی نظریات امام بود و آن زمانی بود که امام در مورد عدم رعایت اصول دیپلماتیک در نحوه‌ی پاسخ شهید رجایی به پیام تبریک فرانسوا میتران، با ایشان برخورد کرد (خاطرات صدر از شهید رجایی، ۱۳۹۸). شهید رجایی در طول حیات سیاسی، در قبال حوادث مختلف، موضع‌گیری‌های گوناگونی داشتند که ولایت فقیه، اعتقاد به صدور انقلاب و تأکید بر سیاست نه شرقی و نه غربی، اصول بنیادینی هستند که نظم‌دهنده دیگر عناصر و مؤلفه‌های ذهنی ایشان می‌باشند (بی‌نام، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۳۳).

#### ۴-۱-۳. عدالت باوری

عدالت در شریعت اسلام تا بدانجا مورد تأکید قرار گرفته‌شده که شرط ضروری شهادت، قضاوت، امامت و... را عدالت قرار داده است، ولی یکی از مهم‌ترین کارکردهای عدالت در روابط اجتماعی در مورد کارگزاران نظام اسلامی است (سها، ۱۳۸۹، ص ۱۵۸) هدف اصلی برپایی حکومت اسلامی، تحقق عدالت در جامعه اسلامی است. حکومت عادلانه زمینه‌ساز حکومت مبتنی بر پایه‌های اسلامی است. از دیدگاه امام خمینی، عدالت اجتماعی از آن دسته ارزش‌های ازلی و ابدی است که پیش و پس از اسلام و حتی مبعوث شدن انبیا نیز وجود داشته و معنای آن غیرقابل تغییر است (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۱) شهید رجایی برای اینکه بتواند درک درستی از مردم محروم جامعه داشته باشد در سطح این مردم زندگی می‌کرد و به اعضای دولتش اعم از وزرا و استانداران نیز تأکید می‌کرد با این شیوه زندگی کنند. ایشان رسالت انقلاب اسلامی و به تبع آن رسالت مسئولین در حکومت اسلامی را برگرداندن جامعه از استضعاف به سمت عدالت اسلامی می‌دانند کنند (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۲۳۷) و توزیع عادلانه امکانات و منابع در بین مردم یکی از اهداف اصلی ذکرشده در برنامه ایشان بود (راعی، ۱۳۹۱، صص ۲۲ و ۳۶) غفوری فرد استاندار خراسان در دولت شهید رجایی با اشاره به منش دولت شهید رجایی و اعضایش بر این باور است از آنجاکه شهید رجایی و اعضای دولتش کسانی بودند که در سطح متوسط جامعه زندگی می‌کردند همراه و همدل با مردم بودند. شهید رجایی پایه‌گذار سفرهای استانی بود، سفرهایی که تمام اعضای دولت اعم از وزرا، معاونین و حتی استانداران در آن شرکت می‌کردند اما در این سفرها خبری از هیچ نوع امکانات یا اسراف و تشریفاتی برای شهید رجایی و هیأت همراهشان نبود. به‌گونه‌ای سفر را برنامه‌ریزی می‌کردند که زحمت و محدودیتی در زندگی عادی مردم اعم از ترافیک و... پیش نیاید (خاطرات غفوری فرد از شهید رجایی، ۱۳۹۸).

ایشان این عدالت را نسبت به خویشان و نزدیکان خود نیز رعایت می‌کرد و به‌هیچ‌عنوان امتیاز ویژه‌ای برای آنها در مقابل سایر مردم قائل نبود: «برای یکی از اقوام شهید رجایی مشکلی پیش آمده بود، تصمیم گرفت تا با نوشتن نامه و رساندن آن به دست رئیس‌جمهور مشکلش را حل کند. همین کار را کرد و نامه را از طریق خواهرزاده او به دستش رساند اما شهید رجایی با دیدن نامه گفت: من ۳۶ میلیون آشنا دارم و باید کار همه آنها را انجام دهم، بین فامیل و این آشنایان هیچ فرقی نیست و سپس نامه را به خواهرزاده‌اش برگرداند» (خاطرات خواهرزاده شهید رجایی از

ایشان، ۱۳۹۷) غرضی وزیر دولت رجایی، ویژگی این دولت را یکسانی منویات امام، مردم و دولت می‌داند و اینکه در دولت شهید رجایی حقوق عامه بر حقوق اشخاص اولویت داشت (غرضی، ۱۳۹۶).

#### ۴-۱-۴. حفظ کرامت انسانی

راننده‌ی شهید رجایی در خاطرات خود به مواردی از این برخورد انسانی شهید رجایی اشاره می‌کند: یکی از خاطراتی که همیشه با بنده همراه است که درس بزرگی نیز برایم دارد، برمی‌گردد به دیدار ایشان با سفیر ژاپن. ایشان صبح با سفیر ژاپن ملاقات داشت و به بنده گفته بود که رأس ساعت یک ربع به شش دم در خانه‌شان باشم. بنده به دفتر رفتم و بعد از خواندن نماز دیدم که تا ساعت ۶ صبح خیلی مانده است. به همین علت به کتابخانه‌ی نهاد رفتم و مشغول خواندن کتاب «قطره خون» دکتر شریعتی شدم که خوابم برد. آقای عسگری مرا بیدار کردند و گفتند تو اینجا چه می‌کنی؟ مگر قرار نبود به دنبال رئیس‌جمهور بروی؟ هفت هشت دقیقه طول کشید که به در منزل شهید رجایی رسیدم که گفتند: ایشان با موتور یکی از پاسدارها رفته است. در مخبرالدوله به او رسیدم و ایشان از موتور پیاده و سوار ماشین شدند. وقتی ایشان سوار ماشین شدند، می‌خواستم از خط ویژه بروم که شهید رجایی گفت از مسیر عادی و همیشگی خود بروید. در طول مسیر هم سخنی نگفتند و مشغول کارهای خود شدند. وقتی به نهاد برگشتیم، کلید ماشین را به آقای عسگری تحویل دادم و به ایشان گفتم که بنده دیگر روی دیدن آقای رجایی را ندارم. در همین لحظه شهید رجایی از اتاق بیرون آمد و گفتند: چه می‌گویی جوشقانی؟ عرض کردم که من دیگر روی کار کردن با شما را ندارم. گفتند تو می‌توانی ۴ مرتبه مرا جا بگذاری ولی در مرتبه ۵ ما تو را نمی‌خواهیم (ناگفته‌های راننده نخست‌وزیر، ۱۳۹۲). علاوه بر این در مورد گزینش نیروی انسانی برای نهادهای نوپای انقلابی به این مهم نظر داشت که اگر حتی به دلیلی فردی را استخدام نکنند دلایل آن مخفی باشد و آبروی افراد محفوظ بماند کنند (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۷۳).

#### ۴-۲. اخلاق اسلامی

##### ۴-۲-۱. صداقت

شهید رجایی به داشتن صداقت در بین دوستان و همکاران خود شهره بود. اما شاید بیش از

هرجا در عرصه‌ی رقابت انتخاباتی می‌تواند این صداقت مورد محک قرار گیرد چراکه حب قدرت می‌تواند افراد را به زندگی دل‌بسته کند و هر اخلاقی برای رسیدن به قدرت زیر پا گذاشته شود. در تبلیغات انتخاباتی به حداقل‌ها کفایت کردند نه وعده‌ی دروغی دادند و نه اخلاق را برای به دست آوردن رأی زیر پا گذاشتند. تا جایی که اگر در عکس‌های انتخاباتی نقل قول اشتباهی می‌دید به شدت برخورد می‌کرد و خواهان اصلاح آن می‌شد و این را حق مردم می‌دانست که با چشمی باز وی را انتخاب کنند. برای تبلیغات انتخاباتی تنها در یک برنامه تلویزیونی شرکت کردند و برنامه‌ها و دیدگاه‌های خود را با مردم در میان گذاشت. محورهای مهم صحبت‌های شهید رجایی در اعلام برنامه‌های خود شامل موارد زیر بود:

۱. اعلام آمادگی برای پذیرفتن مسئولیت ریاست جمهوری
  ۲. تأکید بر اهمیت رهبری مذهبی مرجعیت امام خمینی و حرکت در مسیر اداره کشور به‌عنوان مقلد ایشان
  ۳. تأکید بر اجرای قانون اساسی و هماهنگی سه قوه تحت رهبری ولایت‌فقیه
  ۴. برپایی نظام اسلامی برای اداره کشور در همه‌ی ابعاد چه زندگی فردی (بندگی خدا را جایگزین بندگی شاه کند) و چه زندگی اجتماعی و سیاسی
  ۵. از بین بردن نابرابری‌ها در جامعه
- رهبر معظم انقلاب در تایید شهید رجایی بیش از هر چیز بر این ویژگی صداقت وی تأکید می‌کنند. شهید رجایی مقید بود در گفتارش مبالغه نکند. اینکه در سخنرانی‌ها و یا مصاحبه‌هایش گاهی اوقات بعضی ایرادات و اشکالات را می‌گرفتند به خاطر آن بود که مثلاً اگر ارتش را تصدیق می‌کرد یا از سپاه تعریف می‌کرد یا از فلان ارگان ذکر خیر می‌کرد، سعی داشت ذکر خیر را به همان اندازه که معتقد است و می‌داند بگوید نه بیشتر از آن. لذا ممکن بود این با بعضی صحبت‌هایی که دیگران بر مبنای آن عمل می‌کردند، تفاوت داشته باشد و گله‌هایی را برانگیزاند اما او درست همان متن واقعیت را می‌گفت لذا با دقت بر زبان و گفتارش مسلط بود. آقای رجایی یک انسان وارسته، پاک، خدایی، با اخلاص و باتقوا و از انسان‌های نادر روزگار ما بود (ایزدی، ۱۳۹۱، ص ۸). ایشان واقع‌گرا بود و برخورد تلخ صادقانه را بر رفتارهای شیرین ظاهرگرایانه و منافقانه ترجیح می‌داد. فاصله بین خود و مراجعین را کم کرده بود و در جریان مستقیم امور قرار می‌گرفت.



#### ۴-۲-۲. مسئولیت‌پذیری سیاسی و اجتماعی

مسئولیت‌پذیری اجتماعی دو سطح رفتاری و احساسی دارد و بر این مبنا به احساس و عملکردی اطلاق می‌شود که افراد در چارچوب موقعیتی که در عرصه‌های مختلف اجتماع دارند و یا نقشی که دارند به صورتی آگاهانه و آزادانه نسبت به امور گوناگون اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مسائلی از این قبیل از خود بروز می‌دهند (طالبی و خوشبین، ۱۳۹۱، ص ۲۱۱) مسئولیت‌پذیری ابعاد گوناگون و حوزه‌های مطالعاتی مختلفی را در بر می‌گیرد از آن جمله، مسئولیت‌پذیری فردی، اجتماعی، زیست‌محیطی و دینی. مسئولیت‌پذیری اجتماعی شاید کلان‌ترین نوع مسئولیت‌پذیری می‌باشد که ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی را در بر می‌گیرد (طالبی و خوشبین، ۱۳۹۱، ص ۲۱۲-۲۱۸).

شهید رجایی در دوران زندگی خود نشان داده است که فردی مسئولیت‌پذیر در همه‌ی عرصه‌های اجتماعی است. ایشان حکومت اسلامی را اساساً حکومت مسئولیت و وظیفه می‌دانستند: «ما می‌خواهیم بگویم حکومت اسلامی، مسئولیت، وظیفه است. ریاست وظیفه است، مدیرکلی وظیفه است نه حقوق بیشتر که یک نوع شاه‌گرایی است» (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۶۸) در خاطراتی که از دوستان و خانواده‌ی وی ذکر شده است، این مسئولیت‌پذیری کاملاً آشکار است. همسر ایشان در بیان خاطرات دوران تصدی مسئولیت نخست‌وزیری و ریاست جمهوری ایشان بیان می‌کند که ایشان خود را در برابر مردم مسئول می‌دانست و احساس وظیفه می‌کرد یا در جای دیگر با اشاره به این ویژگی ایشان در دوران مسئولیت در وزارت آموزش و پرورش بیان می‌کند که علاوه بر اینکه دیروقت به منزل می‌آمده‌اند، اوقاتی که در منزل بوده‌اند را نیز به بررسی مدارک کاری افرادی می‌پرداخته‌اند که به دلیل همکاری با رژیم شاه، بایستی با ارفاق سال خدمت بازخرید و بازنشسته می‌شده‌اند (داودآبادی، ۱۳۹۵، ص ۲۰۹). این مساله علاوه بر مسئولیت‌پذیری نشان‌دهنده‌ی رعایت انصاف در مقابل دشمنانشان نیز هست. شهید رجایی خالصانه روزی ۱۸ ساعت کار مفید و پربار و گره‌گشا همراه با تدبیر و برنامه‌ریزی انجام می‌داد. فرصت رفتن به خانه و حتی استراحتی مختصر را نداشت و حتی وقتی بیمار می‌شد، از پزشک می‌خواست تزریقات و سایر خدمات امدادی و درمانی را در محل کارش انجام دهد تا بتواند در فرصت‌های لازم به کار خود ادامه دهد (روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۷، ص ۱۹۴).

سید محمد صدر در مورد مسئولیت‌پذیری شهید رجایی این‌گونه بیان می‌کنند: «بنا به مسئولیتی که در کنار ایشان بر عهده داشتیم، هرروز گزارش‌هایی در حوزه‌ی سیاسی و اجتماعی برای ایشان تنظیم می‌کردم و ایشان با دقت آنها را مطالعه می‌کرد و حاشیه‌هایی بر آن می‌نوشت؛ یک‌بار به من گفتند که «آقای صدر، این گزارش‌ها را خلاصه‌تر تنظیم کن تا من بتوانم آنها را بخوانم، چراکه با این حجم کاری فرصت نمی‌کنم همه‌ی مطالب آن را مطالعه کنم» (خاطرات صدر از شهید رجایی، ۱۳۹۸). اگر حادثه‌ای یا پیشامد ناگواری در پایین‌ترین حوزه‌های تحت مسئولیت ایشان اتفاق می‌افتاد نه مسئول مستقیم آن حوزه که خود را به‌عنوان عالی‌ترین مقام، مسئول پیشامد می‌دانست و از حادثه دیدگان عذرخواهی می‌نمود (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۴۸).

#### ۴-۲-۳. مردم‌داری

امام خمینی (ره)، شهید رجایی را انسانی متعهد، خدمتگزار و سربازی گران‌قدر و از بهترین افرادی معرفی کرد که با رفتار خود معلم اخلاق بود. از دیدگاه امام از هنگامی که رجایی مشغول دستفروشی بود تا وقتی که به ریاست جمهوری رسید، در روح و روانش تغییری پیدا نشد و در واقع او بر مقام تسلط یافت، نه آنکه جاه و منصب بر وی غلبه نماید. شهید رجایی را بیش از هر چیز به رئیس‌جمهور مردمی بودن می‌شناختند این رفتار مردمی نه مربوط به دوران تصدی و داشتن مسئولیت بود که به گفته همسرشان از ویژگی‌های شخصیتی ایشان بوده است به‌طوری‌که باوجود اینکه خود در تنگنای مالی بود ولی از کمک به مردم دریغ نمی‌کرد (داودآبادی، ۱۳۹۵، ص ۲۰۰). این رویه در دوران پیش از ریاست جمهوری در سمت‌های گوناگونی که داشت نیز نمود می‌یافت به‌گونه‌ای که تفاوت منش وی با بنی‌صدر در برخورد با مردم بسیار آشکار بود. هرچه که مردم خود را دور از بنی‌صدر که به‌عنوان رئیس‌جمهور منتخب خود می‌یافتند، نسبت به شهید رجایی احساس راحتی می‌کردند تا جایی که از وی تقاضای گرفتن عکس می‌کردند و ایشان با کمال خوش‌رویی می‌پذیرفتند (خاطراتی از شهید رجایی).

شهید رجایی خود را جزو طبقه‌ی مستضعف جامعه می‌دانست (بی‌نام، ۱۳۶۱، ص ۷۹) و نه تنها سعی در محرومیت‌زدایی از مردم داشت بلکه حتی در زندگی شخصی خود نیز سعی می‌کرد در پایین‌ترین سطح جامعه زندگی کند و اساساً یکی از دلایل محبوبیت شهید رجایی در بین مردم، زندگی زاهدانه‌ی ایشان آن‌هم در سطح پایین‌ترین طبقات جامعه بود. این سبک از زندگی پس از

قبول مسئولیت به‌عنوان وزیر و نخست‌وزیر و رئیس‌جمهور نیز تغییری نکرد. محمدرضا قندی در نقل‌قولی از تایید شهید رجایی برای نخست‌وزیری جمهوری اسلامی ایران از سوی شهید بهشتی بیان می‌کند: «پابرنه بوده و می‌تواند برای پابرنه‌ها کار کند و مشکل‌گشا باشد» (خاطراتی از شهید رجایی). شهید رجایی دولتمردی بود که همانند مردم و در درون مردم زندگی می‌کرد. منافی در این زمینه می‌گوید: «در آن هدف خدمت به مردم بود و اینکه جایگاه سیاسی فرد رئیس‌جمهور یا نخست‌وزیر یا وزیر باشد محلی از اعراب در کابینه‌ی شهید رجایی نداشت و رفت‌وآمد شهید رجایی به شیوه‌ی مردم عادی و با همان امکانات بود» (منافی، ۱۳۹۷).

رندل درباره‌ی محمدعلی رجایی معتقد بود: «موفقیت رجایی، پدیده‌ای است که دشوارتر از آن است که توضیح داده شود... موفقیت او دو وجه داشت. از سویی او دستیار قدیمی آیت‌الله بهشتی بود... که برای اجرای بدون پرسش فرامین آیت‌الله مورد اعتماد قرار داشت... منبع دیگر قدرت رجایی، سادگی شدید او بود که او را به شخصیتی بدل کرده بود که حزب‌اللهی‌ها و دیگر ایرانیان عادی از اقشار پایین جامعه او را همانند خود می‌انگاشتند... او خدمتگزار رهبری مذهبی و به گفته‌ی خودش، مردم بود (تفرشی، ۱۳۹۰).

#### ۴-۲-۴. رعایت اخلاق و انصاف نسبت به مخالف

بنا به گفته‌ی نزدیکان شهید رجایی و نیز اسناد و مدارک برجای‌مانده از آن دوره، بنی‌صدر برخورد انسانی و اخلاقی با شهید رجایی نداشت. حتی در مصاحبه با رسانه‌های خارجی «دولت رجایی را مصیبتی بالاتر از جنگ دانستن، دولت اسلامی را یک دولت بی‌قانون معرفی کرد» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۶۰)، اما شهید رجایی هیچگاه از دایره‌ی انصاف و عدالت در مورد وی خارج نشد. وی اجازه‌ی غیبت و قضاوت در مورد بنی‌صدر را به همکارانش نمی‌داد. به گفته‌ی خود شهید رجایی، با وجود انتقاد آشکار بنی‌صدر از شهید رجایی، وی مقابله‌به‌مثل نمی‌کرد و با وجود دانستن نقاط ضعف بنی‌صدر به این دلیل که بیان آنها را ضربه به انقلاب نوپای اسلامی می‌دید آنها را بازگو نمی‌کرد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۲۵) و هدف را خدمت به اسلام و مردم می‌دانست کنند (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۷۰). درعین‌حال در مورد نیروهایی که از حکومت شاه باقی‌مانده بودند و می‌دانست همراهی تام با انقلاب ندارند اگر درمی‌یافت که حضور آنها در بخش‌های مختلف منفعت بیشتری از ضرر دارد آنها را اخراج نمی‌کرد و با مدارا با این قبیل نیروها

برخورد می‌کرد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۴۶) یا از نیروهایی که می‌دانست مخالف هستند و ضرورتاً گرایش‌های اسلامی نداشتند خواسته بود در راه سازندگی ایران همکاری و مشارکت داشته باشند. درعین حال از انتقاد سازنده برای اداره کشور استقبال می‌کرد (بی‌نام، ۱۳۶۱، صص ۷۰-۷۶) به انتقاد به‌عنوان وسیله و زمینه اصلاح می‌نگریست. انتقاد را لازمی پیشرفت و اصلاح نظام اسلامی می‌دانست. این نمونه و موارد مشابه آن نشان می‌دهد که واقعاً یک انسان اخلاقی و منصف بود (خاطرات صدر از شهید رجایی، ۱۳۹۸).

شهید رجایی هم در زندگی فردی و هم در برخورد با مخالف و رقیب سعی صدر داشت و با صبر و حوصله برخورد می‌کرد. به گفته‌ی نزدیکانش در مواقع بحرانی یا اختلاف نظر با صبوری و متانت برخورد می‌کرد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۵۱). این سعی صدر بیش از همه در برخورد با بنی صدر جلوه‌گر شد با وجود اختلاف نظر با بنی صدر و تحقیر و توهین بنی صدر به ایشان که در مکاتبات شهید رجایی با بنی صدر اسناد آن موجود است (ن.ک به صابری، ۱۳۶۲، صص ۱۵۴، ۱۶۶، ۲۰۱، ۲۱۱ و ۲۲۸، راعی، ۱۳۹۱، صص ۴-۶) هیچگاه از دایره‌ی ادب خارج نمی‌شد، درعین حال از اصول خود در اداره‌ی کشور و تذکرات قانونی به بنی صدر عقب نمی‌نشست. همسر ایشان اشاره می‌کنند که باوجود اینکه ایشان در ابتدای آشنایی از خصوصیات منفی خود به زود برافروخته شدن اشاره می‌کرده اما هیچ‌گاه این عصبانیت در ظاهر جلوه نمی‌یافت بلکه در شرایط بحران همواره متین و به‌جا عمل می‌کرد. در مقابل اهانت‌هایی که از سوی بنی صدر در روزنامه‌ی انقلاب اسلامی دریافت می‌نمود با گذشت و سعی صدر برخورد می‌کرد و به‌عنوان مسیر مبارزه و مسائل قابل حل به آنها می‌نگریست (بی‌نام، ۱۳۶۱، صص ۳۷، ۴۲) درعین حال از انتقادهای دلسوزانه، سازنده، چاره‌گشا، بی‌نظر و دور از غرض‌ورزی استقبال می‌کرد و از افراد زیردست و اطرافیان می‌خواست لغزش‌ها و خطاها را به وی یادآوری کنند و تأکید می‌کرد که با این تذکرات او را از خودمحوری و خویش بزرگ‌بینی بازمی‌دارند.

#### ۴-۲-۵. احتیاط نسبت به استفاده از بیت‌المال

امام خمینی تأکید داشته‌اند که زیاده‌روی در مصرف بیت‌المال مستحق مجازات است. کارگزار حکومت اسلامی نباید بیت‌المال مسلمین را برای جلال و جبروت خود صرف کنند. بیت‌المال باید صرف امور مسلمین شود. شهید رجایی نهایت احتیاط و مراقبت در استفاده از بیت‌المال برای خود

و خانواده را داشت. استفاده از اموال بیت‌المال برای امور شخصی را نه برای خود نه برای خانواده مجاز نمی‌دانست. تا جایی که به پسرش اجازه نداد از موتورسیکلت دولتی استفاده کند. شهید رجایی بر این باور بود که صرفه‌جویی، به‌ویژه در آن شرایط زمانی انقلاب، یک ضرورت برای تداوم انقلاب است. بر مبنای احکام دینی بر این باور بود اسلام دنیا را قبول دارد اما به‌عنوان آخرین هدف. وی انسان‌های دنیاطلب را «انسان تقلبی» می‌نامید که در مقابل «انسان اسلام» قرار می‌گرفت. انسان تقلبی در دیدگاه ایشان بی‌نهایت طلب مادی است، انگل است، پس از بیت‌المال می‌خورد، از جیب دیگران می‌خورد، در جای خودش بر مبنای شایستگی‌هایش قرار نگرفته، از خودبیگانه است، تسلیم در مقابل تحمیل تولیدکنندگان (مصرف‌زده) است. اما انسان اسلام نه دنیاطلب است، نه خود طلب، بلکه خداطلب است. دنیا را برای آخرت می‌خواهد، تسلیم خداست و بنده خداست (بی‌نام، ۱۳۶۱، صص ۸۷-۸۹) در سفری که به نیویورک برای حضور در شورای امنیت داشت نیز حداقل همراهان را با خود برد (هفت نفر از مسئولان و چهار نفر خبرنگار و فیلمبردار) تا در شرایط سخت اقتصادی کشور هزینه‌ی اضافی بر کشور تحمیل نکند. همزمان با ریاضت اقتصادی بر این باور بود که انقلاب نیازمند به کار و تولید جهت نیل به خودکفایی است و بر این مهم در قالب صدور بخشنامه‌های اداری تأکید می‌کرد (عسگری راد، ۱۳۷۸، ص ۹۸).

#### ۳-۴. رفتار اسلامی

۱-۳-۴. عدم اسراف و ساده زیستی

یکی از تذکرات مهم امام خمینی به دست‌اندرکاران نظام اسلامی تأکید ایشان بر ساده زیستی و عدم‌تغییر وضعیت زندگی، رفت‌وآمدها و سبک زندگی آنها بوده است. امام اشرافی‌گری را عامل از بین رفتن اسلام و حکومت اسلامی می‌دانستند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۳۱۷). ساده زیستی، قناعت و صرفه‌جویی و به‌تبع آن از خودگذشتگی و انفاق از دیگر مؤلفه‌های ذهنی شهید رجایی بود که در عرصه‌ی عمل این رویه را هم در خانه و هم در صحنه اجتماع و مسئولیت سیاسی خود اجرا می‌کرد (بی‌نام، ۱۳۷۸، ص ۳۳). در زندگی شخصی صرفه‌جویی می‌کرد و از حداقل امکانات زندگی بهره می‌جست. هم به جهت تهذیب نفس، هم به جهت همراهی با پایین‌ترین سطوح اقتصادی جامعه چه پیش از داشتن مسئولیت و چه پس از گرفتن مسئولیت به ساده‌ترین شکل امورات زندگی را می‌گذراند و حتی در تغذیه و پوشاک نیز این سادگی و قناعت

را رعایت می‌کرد، روی تخت و تشک نرم نمی‌خوابید تا به گفته‌ی خودشان درک کنند مردم در چه شرایطی هستند (داوودآبادی، ۱۳۹۵، صص ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۱ و ۲۲۲) ایشان چه قبل از انقلاب و چه بعد از انقلاب ثابت کردند که اگر یک مسئول بخواهد مردمی باشد و الگویی برای دیگران باشد، باید همه‌ی اعمال و رفتارشان شباهت به اکثریت مردم جامعه‌اش باشد. به همین خاطر است که در زندگی ایشان نشانی از تجمل و زرق‌وبرق یافت نمی‌شد. ساده زیستی و ساده‌پوشی ایشان به‌گونه‌ای بود که بعضاً در دیدارهای مردمی، همراهان او را به‌جای وی اشتباهی می‌گرفتند (عسگری راد، ۱۳۷۵، صص ۳۵-۴۰). نه از باب ظاهرسازی و برای خوشایند در انظار عمومی بلکه به دلیل اینکه سبک واقعی زندگی وی مبتنی بر این ساده زیستی بود حتی پس از گرفتن پست‌های سیاسی در بالاترین مناصب حکومتی تغییری در این سبک نداد به‌گونه‌ای که برای مردم عادی باورپذیر نبود کسی که با اتوبوس عادی یا موتورسیکلت میان شهری در رفت و آمد است همان فردی است که نخست‌وزیر ایران است (داوودآبادی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۹).

شهید رجایی در ایام نخست‌وزیری، ساختمان قدیمی بهارستان را به‌عنوان مکان نخست‌وزیری برگزید. بر این باور بود که تشریفات و تجمل محل خدمت تأثیر منفی بر خلق و رفتار مسئول دارد و او را اسیر پست و مقام می‌سازد. بر این اعتقاد بود اگر در سطحی بالاتر از مردم عادی و کارمندان دفترش قرار گیرد درکی از رنج‌ها و دردهای اجتماعی که در برابر آن مسئول است نخواهد داشت. وی مسئولیت را یک امانت از سوی مردم می‌دانست و اسراف و تبذیر در این راه را خیانت‌درامانت. بر همین مبنا اگر حتی در جایی قرار می‌گرفت که تشریفاتی فراتر از آنچه به آن اعتقاد داشت برای وی در نظر گرفته‌شده بود با آن برخورد می‌کرد. وی بر این باور بود انقلاب اسلامی انقلابی فراگیر در همه‌ی زمینه‌هاست، انقلابی که ارزش‌ها را تغییر داده و وی به‌عنوان نخست‌وزیر باید رویه‌ای متفاوت از نخست‌وزیران پیش از انقلاب داشته باشد: «من که نخست‌وزیرم احساس می‌کنم افرادی در مناطق محروم روزگار می‌گذرانند که به حداقل مواد غذایی دسترسی ندارند. برای هماهنگ شدن با این عزیزان محروم، خود را در غم و اندوه آنان شریک می‌دانم تا از این راه و با لمس واقعیت‌های تلخ در پی چاره‌جویی حل مشکلات آن ستمدیدگان برآیم» (عابدی میانجی، ۱۳۸۴، صص ۱۰۸ - ۱۲۰).

شهید رجایی نه‌تنها خود ساده‌زیست بود، کسانی را که برای همکاری در دولت‌ش انتخاب

می‌کرد را نیز بر این مبنا انتخاب می‌کرد، هیچ مزیت خاصی برای آنها نسبت به سایر مردم قائل نبود (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۲۲) و به‌طور مرتب به آنها توصیه می‌کرد در حوزه‌ی مسئولیتشان بر این مبنا عمل کنند. خوشنویسان مدیرکل دوره‌ی وزارت آموزش و پرورش شهید رجایی، اعمال این ساده زیستی در عین مسئولیت‌پذیری شهید رجایی در محدوده تحت مسئولیتش و نیز نیروهایش را این‌گونه بیان می‌کند: «وقتی به مدیرکلی آموزش و پرورش رسیدم، اولین نصیحتی که شهید رجایی به من کرد این بود که سعی کن اناقت را کمتر و کوچک‌تر کنی نه اینکه بزرگترش کنی.» وی تأکید می‌کند که ساده زیستی برای شهید رجایی تنها منش شخصی نبود بلکه آن را در حکومت‌داری‌اش هم اعمال می‌کرد (چند روزی هم‌قدم با شهید رجایی، ۱۳۹۸).

#### ۴-۳-۲. احیای احکام اسلام در اداره‌ی کشور

شهید رجایی اسلام را محور و مدار و میزان تمام فعالیت‌های خود قرار داده بود (بی‌نام، ۱۳۷۸، ص ۳۴). بر مبنای این باور که اسلام، ضد سلطه، ضد ظلم، ضد اجحاف، ضد فقر و برآورده‌کننده‌ی هر هدفی است که انقلاب اسلامی در پی آن بود و پیروزی انقلاب را بر مبنای آن می‌دید (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۸۳) هیچ‌چیز جز اجرای احکام الهی در نظر نداشت (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۴۷) معیار برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایشان برای اداره‌ی کشور، تطابق آنها با معیارهای اسلام و آیات قرآن بود (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۷۹) در زمینه‌ی نهادسازی نیز به اسلامی کردن نهادهای حکومتی نظر داشت (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۷۲). یکی از معیارهای شهید رجایی برای همکاری یا عضویت در گروه‌های سیاسی، مقید بودن این گروه‌ها به اجرای احکام اسلامی بود به‌طوری‌که به دلیل اجرای احکام اسلامی با گروه فدائیان اسلام همکاری نمود (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۲۰) و به دلیل عدم اجرای احکام اسلامی، از گروه مجاهدین خلق کناره گرفت. یا در مقابل متشنج کردن جامعه توسط بنی‌صدر سکوت نمود. چون امام خمینی به‌عنوان مرجع و رهبر انقلاب این جو تشنج‌آمیز را برای انقلاب مضر می‌دانستند. اساساً رابطه‌ی مرجع-مقلد بین امام و مردم و تبعیت قلبی و عملی مردم از رهبری امام را مهم‌ترین معیار برای موفقیت و پیروزی انقلاب اسلامی و برپایی حکومت اسلامی می‌دانست (راعی، ۱۳۹۱، ص ۲۱ بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، صص ۴۲-۹۰). در اجرای احکام اسلام در زندگی شخصی و مسئولیت سیاسی‌اش بسیار مراقبت می‌کرد. انجام واجبات، دوری از گناه، مراقبت برای جلوگیری از مال حرام به زندگی

شخصی حتی در کوچک‌ترین و بی‌اهمیت‌ترین مسائل از ویژگی‌های بارز شهید رجایی بود، چراکه معتقد بود: «گناه از امور کوچک و شبهه‌ناک شروع می‌شود و به گناهان بزرگ می‌انجامد» (دفاع پرس، ۱۳۹۸). اهتمام به پیاده کردن احکام اسلام چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی و وضع قوانین داشت. در دوران مبارزه انقلابی بر رابطه مرجع مقلد در مبارزه با حکومت شاه مقید بود و از دلایل اصلی جدایی شهید رجایی از سازمان مجاهدین خلق، عدم رعایت محرمات و احکام اسلامی از سوی اعضای این سازمان ذکر شده است (داوودآبادی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۴) حتی برای انجام واجبات دین همانند حج، وقتی حضرت امام انجام حج را به دلیل متولی بودن حکومت شاه بر سازمان اوقاف حرام کردند به تقلید از ایشان از انجام حج واجب خودداری نمودند (داوودآبادی، ۱۳۹۵، ص ۲۰۴) ایشان ثمره‌ی پیروزی انقلاب اسلامی را جایگزینی حکومت اسلامی به‌جای حکومت فاسد شاه می‌داند که بر مبنای احکام اسلامی به‌عنوان یک تکلیف اداره می‌شود. در این حکومت، خدا به‌عنوان هدف غایی و قرآن به‌عنوان دستورالعمل زندگی و امام خمینی به‌عنوان رهبر انتخاب شد (با اشاره به شعار «این است شعار ملی، خدا، قرآن، خمینی»). بر اجرای احکام اسلامی همانند نماز، زکات و امر به معروف و نهی از منکر در حکومت اسلامی تأکید داشت (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۳۴۶) و خود نیز در دوران مسئولیت اگر اقدام خلافی می‌دید، به‌صورت عملی سعی در امر به معروف و نهی از منکر داشت (رجایی، ۱۳۶۴، ص ۶۲۷) وی حتی در حساس‌ترین شرایط بحرانی نیز از درک نماز اول وقت غافل نبود. بارها در جلسات هیئت دولت وقتی بحث‌ها و مذاکرات به‌جای حساسی کشیده می‌شدند و از آن طرف هم وقت نماز می‌رسید، بدون تعارف بحث را ناتمام می‌گذاشت و به اقامه نماز می‌پرداخت (جوانبخت، ۱۳۸۲، ص ۴۹). در همین حال برای پست‌های کلیدی نیز به استفاده از نیروهای معتقد و مقید به احکام اسلامی پایبند بود (بی‌نام، ۱۳۶۱، ص ۱۰۱).

### ۳-۳-۴. قانون‌گرایی

دوران مدیریت شهید رجایی با تکیه بر اصول و ارزش‌های اسلامی و انقلابی مبتنی بود، هرگز حقیقت را فدای مصلحت نکرد. بر اجرای قانون و عمل به ضوابط و پرهیز از روابط و خویشاوندگرای در امور اصرار داشت (بی‌نام، ۱۳۷۸، ص ۳۵) وی دولتمردی قانون‌گرا بود که همیشه به پیاده کردن اصول قانون اساسی تأکید داشت و یکی از اختلافات او با بنی‌صدر به دلیل این بود که



بنی‌صدر در مقام ریاست جمهوری اختیاراتی فراتر از قانون اساسی برای خود قائل بود (صابری، ۱۳۶۲، صص ۲۲۰ - ۲۳۴) و حتی تبلیغاتش در زمان انتخابات ریاست جمهوری حول همین شعار عمل بر مبنای قانون اساسی بود. اصرار وی بر اجرای قانون اساسی و تأکید وی بر نقش شورای نگهبان به‌عنوان مفسر قانون اساسی، یکی از اختلافات اساسی وی با بنی‌صدر بود (کریمی، ۱۳۷۸، ص ۸۵). وی راه مبارزه با فرهنگ به ارث رسیده از نظام شاهنشاهی را در پیوند قانون‌گرایی به انقلابی بودن عنوان می‌کرد.

اجازه نمی‌داد کسی از امکانات دولتی برای امور شخصی بهره گیرد و یا برای جلب رضایت اطرافیان در برابر حقایق و ارزش‌ها و مقررات کوتاه بیاید و این مهم را از خود شروع می‌کرد. اگر نمی‌توانست طرحی را عملی سازد، در مصاحبه‌ها و گفت‌وگوها و گزارش به مردم، وعده‌های دروغین و دست‌نیافتنی نمی‌داد. برای کسی همانند شهید رجایی که فردی مردم‌دار بود اجرای قانون سخت از دیگران بود. همسر شهید رجایی روایت کرده است: زمانی که رجایی مسئولیت نخست‌وزیری را بر عهده داشت، شبی حدود ساعت ۱۱، یکی از اقوام تلفنی از من خواست که به منزلشان بروم و در رفع مشکلی کمکشان کنم. عازم رفتن بودم که رجایی و راننده‌اش از راه رسیدند. موضوع را به او گفتم. رجایی تصمیم گرفت که خودش برای کمک برود. ساعتی بعد همان خویشاوند تلفنی درخواست کرد که من هم به خانه‌شان بروم. پیاده به آنجا رفتم. وقتی رسیدم رجایی مشغول صحبت با اهل خانه بود. پس از اتمام گفت‌وگو رجایی گفت: «ان‌شاءالله در حد قانون اقدام می‌کنیم.» سپس خداحافظی کرد و با راننده به سوی منزل برگشت. هنگام حرکت ماشین به من گفت همان‌طور که آمده‌ای، برگرد. گفته می‌شود، برای یکی از اقوام شهید رجایی مشکلی پیش آمده بود، تصمیم گرفت تا با نوشتن نامه و رساندن آن به دست رئیس‌جمهور مشکلش را حل کند. همین کار را کرد و نامه را از طریق خواهرزاده او به دستش رساند اما شهید رجایی با دیدن نامه گفت: من ۳۶ میلیون آشنا دارم و باید کار همه‌ی آنها را انجام دهم، بین فامیل و این آشنایان هیچ فرقی نیست و سپس نامه را به خواهرزاده‌اش برگرداند (خاطرات خواهرزاده شهید رجایی، ۱۳۹۷).

#### ۴-۳-۴. مشورت پذیری از متخصصین

از ویژگی‌های بارز و مؤثر شهید رجایی این بود که شخصیت فراگیری داشت و با وجود

همکاری با گروه‌ها و جریان‌های مؤثر در پیروزی انقلاب، خود را محدود به هیچ گروهی نمی‌کرد (شهید رجایی در ترازوی قیاس، ۱۳۹۱). از متخصصین بهره می‌برد و در صورت موفقیت، آنها را تشویق می‌کرد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۲۴) رجایی به مشورت با کارشناسان معتقد بود، درعین حال سعی می‌کرد با نیروهای متخصص متنوعی در ارتباط باشد. وی بر این باور بود که انقلاب اسلامی نباید متکی به فرد باشد و برای جایگزینی مدیرانی که به هر طریق حذف می‌گردند باید نیروهایی مفید و سرحال تربیت کرد (رجایی، ۱۳۸۱، صص ۲۷۶-۲۸۵) ایشان گرچه می‌گفت باید ساختار متحول شود اما به منزله‌ی نادیده گرفتن متخصصان و انحلال سازمان‌های کارشناسی نبود. با تمام وجود روحیه‌ی انتقادپذیری داشت، اگر حرف حقی حتی از زبان باطل می‌شنید روی آن تأمل می‌کرد. مدیریت رجایی، قوی، توأم با اخلاق و تعهد و دقت نظر بود، این بود که او را مدیر موفق کرد. رجایی از بینش فکری شهید بهشتی بهره می‌برد، به متخصصین اقتصادی بها می‌داد. گرچه خود فردی غنی از لحاظ فکری و فرهنگی بود اما هیچ‌وقت خود را بی‌نیاز از مشورت دیگران نمی‌دید (خاطرات همسر دومین رئیس‌جمهور، ۱۳۹۶). درعین حال هیچ‌کسی از آشنایان و اقوام دور و نزدیک ایشان در دوره‌ی مسئولیت ایشان مسئولیت یا سمتی بر عهده نگرفتند (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۱۸) شهید رجایی همچنین در حوزه‌های تخصصی، نیروهایی که منصوب می‌کرد و زیرمجموعه او محسوب می‌شدند نظارت می‌کرد اما دخالت نه (رجایی، ۱۳۹۴، صص ۶۲۰-۶۲۱)

#### ۴-۳-۵. فروتنی و تسلط بر نفس

فروتنی و تسلط بر نفس شهید رجایی نشأت گرفته از تقوا و تهذیب نفس در این شهید بوده است. تقوا به معنای حفظ کردن نفس از سقوط به‌ویژه در مقابل آنچه خدا امر یا نهی کرده است. تقوا برای هر فردی ضروری است، اما برای کارگزار نظام اسلامی ضرورت بسیار بالاتری است چراکه اشتباهات کارگزاران می‌تواند جامعه‌ی انسانی را به تباهی بکشاند. یکی از اصول مهم در رفتار کارگزار اسلامی تواضع است. چراکه کسی که در ساختار قدرت قرار می‌گیرد، هم نگاه بیرونی و هم نگاه درونی او می‌تواند توانمندی و اقتدار را به خاطر بیاورد. از این رو احساس غرور و خودبرتربینی هم می‌تواند زمینه‌ی گرفتار شدن کارگزار در دام تکبر را فراهم آورد و در مقابل اگر تواضع باشد سبب محبوبیت در بین مردم می‌شود و زمینه‌ی همکاری مردم با نظام و تداوم حاکمیت را فراهم می‌کند (سها، ۱۳۸۹، ص ۱۵۸). شهید رجایی از اعتماد به نفس بالایی برخوردار

بود. در گفتار بسیار منطقی بود و بر نظرات خود که بر مبنای تفکر و تعقل و استدلال ارائه می‌شد پافشاری می‌کرد و در برابر استدلال‌های منطقی دیگران خاضع و خاشع می‌شد (بی‌نام، ۱۳۷۸، ص ۳۵) در پنجمین سالگرد شهادت شهیدان رجایی و باهنر، هیأت دولت وقت در جماران با امام دیدار کردند. ایشان در بخشی از سخنانشان فرمودند: «از خصوصیات که در این آقایان بود، آقای رجایی، آقای باهنر، آقای عراقی، آنی که به نظر من خیلی بزرگ است، این است که آقای رجایی یک نفر آدمی بود که دستفروشی [می‌کرد] در بازار از قراری که گفتند. من در مطالعاتی که در ایشان کردم به نظر آمد که از حال دستفروشی اش تا حال ریاست جمهوری، در روح او تأثیری حاصل نشد. چه بسا اشخاصی هستند که اگر کدخدای ده بشوند، تغییر می‌کنند به واسطه ضعفی که در نفسشان هست، تحت تأثیر آن مقامی که پیدا می‌کنند واقع می‌شوند و اشخاصی هستند که مقام تحت تأثیر آنهاست از باب قوت نفسی که دارند و آقای رجایی، آقای باهنر در عین حالی که خوب، یکی‌شان رئیس‌جمهور بود، یکی‌شان نخست‌وزیر بود، این‌طور نبود که ریاست در آنها تأثیر کرده باشد، آنها در ریاست تأثیر کرده بودند؛ یعنی، آنها ریاست را آورده بودند زیر چنگ خودشان، ریاست آنها را نبرده بود تحت لوای خودش و این یک درسی است که انسان باید از این‌ها یاد بگیرد.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰، صص ۱۲۴-۱۲۵).

شهید رجایی با وجود اینکه در هر انتخاباتی که از ابتدای انقلاب شرکت کرد (مجلس و ریاست جمهوری) منتخب مردم بود اما با تأسی از امام خمینی که آرای بنی‌صدر را رأی اسلامی می‌دانست، هیچ‌گاه این جایگاه و انتخاب را به خود نسبت نداد بلکه آن را ناشی از عمل به احکام و دستورات اسلام می‌دانست و بر این باور بود در صورتی که روزی از خط اسلام خارج شود مردمی که در شعارهایشان بر او درود می‌فرستند از وی روی برگردانده و رو به کسی می‌آورند که آن خصوصیات را داشته باشد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۲۷) در همین حال به عناوینی که به واسطه‌ی مسئولیتش به وی داده می‌شد اهمیتی نمی‌داد هنگامی که وزیر آموزش و پرورش بود خود را نه به‌عنوان وزیر بلکه به‌عنوان رجایی معلم معرفی می‌کرد و در جمع معلمان خود را بالاتر از آنها نمی‌دید بلکه بر این باور بود که وی مسئولیت بیشتری دارد و تنها یک حق امضا بیش از سایر معلمان دارد. مقام برای او مطرح نبود بلکه عمل به تکلیف برای ایشان اهمیت داشت (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۳۵). همسر ایشان در دوره‌ی ریاست جمهوری ایشان نیز با اشاره به بی‌اعتنایی شهید رجایی به مقامات دنیوی، این تعبیر را برای مواجهه‌ی ایشان با مسئولیت به کار می‌برند که شهید

رجایی خاک و طلا برایشان یکسان بود و تنها از باب وظیفه و انجام تکلیف الهی به این مقام و جایگاه نگاه می‌کردند (بی‌نام، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۴۲) در همین حال برای دادن سمت و مسئولیت به افراد از آنها نمی‌خواست که نزد او بیایند بلکه نماینده‌ای از خود را برای پیشنهاد مسئولیت نزد افراد می‌فرستاد (رجایی، ۱۳۹۴، ص ۶۱۷) با کارمندان و همکارانش در دفتر نخست‌وزیری هم رئیس مرئوسی برخوردار نمی‌کرد. مرتضی نبودی در این مورد این‌گونه نقل می‌کند: «ایشان وقتی نخست‌وزیر بود حجابی نداشت و رئیس دفترش آقای محمدی بود که از فرهنگیان قدیمی بودند و به رحمت خدا رفتند. یک‌دفعه من زنگ زدم دفتر مطلبی به ذهنم زده بود که می‌خواستم به آقای رجایی بگویم ایشان نبودند، هنگامی آمده بودند و مسئول دفترشان گفته بود که من زنگ زدم، خانه بودم و غروب بود، تلفن زنگ زد گوشی را برداشتم دیدم خود آقای رجایی است، نخست‌وزیر گفت چه کار داشتید؟» (نبوی، ۱۳۹۲) وی بر این باور بود که رفتار اشرافی و خوی مغرورانه در صورت عدم نظارت دقیق ابتدای انحراف مسئولین و پایه‌گذار شکاف عمیق در اعتماد عمومی است (رجبی، ۱۳۸۱، ص ۷۸) ایشان برخلاف نرم‌خویی و مهربانی در برخورد با مردم و همکاران و دوستان، در حذف تشریفات اداری و مقررات زائد و متناقض و مبارزه با خلافت‌کاری‌ها و اهمال‌ورزی‌ها سخت قاطع بود و در این باره هیچ اغمازی را روا نمی‌دید و هیچ سفارشی را بر نمی‌تابید.

## نتیجه‌گیری

شرایط زمانی دوره‌ی مسئولیت شهید رجایی پس از انقلاب در کسوت وزارت، نمایندگی مجلس، نخست‌وزیری و ریاست جمهوری به دلیل وقوع حوادث بسیار مهمی همچون نوپایی انقلاب اسلامی، استعفای دولت موقت، جنگ تحمیلی، عزل بنی‌صدر، اقدامات مسلحانه و براندازانه مخالفان نظام، ترورهای پی‌درپی به‌ویژه واقعه‌ی هفتم تیر - که طی آن عده‌ای از مقامات عالی‌رتبه و مدیران ارشد کشور به شهادت رسیدند- مشکلات ناشی از جنگ، محاصره‌ی اقتصادی، کاهش درآمدهای نفتی و مسائلی از این قبیل، یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخی کشور بوده است. شهید رجایی در دوره‌ی مسئولیت خود راه و خط و مشی انقلابی و مکتبی در پیش گرفت و در تمام مسئولیت‌های موفق عمل کرد. این موفقیت در زمانه‌ی پرتنش و بحران دوره‌ی مسئولیت شهید رجایی منبعث از شخصیت قوی شکل‌گرفته شهید بر پایه آموزه‌های اسلامی بود که در سه وجه باور، اخلاق و رفتار اسلامی تجلی یافت. به دلیل پایه‌های قوی اعتقادی و رفتاری شهید

رجایی در بحران‌هایی که در مقاطع مختلف وی و مجموعه تحت مسئولیتشان با آن مواجه شد، به خوبی توانست دوران گذار در نظام نوپای جمهوری اسلامی با آرامش بیشتری در مقایسه با سایر انقلاب‌های دنیا پشت سر گذارد و وارد دوران تثبیت نظام شود. مجموعه آنچه در مورد شهید رجایی و شخصیت وی گفته شده به ما شناختی از یک کارگزار تراز در حکومت اسلامی می‌دهد که در اوج محبوبیت انتخاب شده و تا چهار دهه پس از شهادتش همچنان این محبوبیت پابرجاست به طوری که بسیاری از جریان‌ها برای کسب مشروعیت خود را به ایشان منسوب می‌کنند و از ایشان به عنوان یک الگوی موفق در دولت‌مداری در حکومت اسلامی یاد می‌کنند.

## منابع

- امام خمینی (۱۳۷۸)، *صحیفه امام*، مجموعه آثار امام خمینی، تهران، مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی
- ایزدی، مصطفی (۱۳۹۱)، «شهید رجایی، در ترازوی قیاس» روزنامه‌ی اعتماد دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۹۱، شماره ۲۴۸۴، ص ۸
- باقری، مسلم و علی اصغر مباحثی (۱۴۰۰). «آسیب شناسی کارگزاران در تحقق دولت اسلامی در روند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۴، ش ۲، مهر ۱۴۰۰، صص ۸۵-۱۱۰
- برزگر، ابراهیم و حسین اماتلو (۱۳۹۵)، «شاخصه‌ای مطلوب سبک زندگی کارگزاران نظام مردم‌سالار دینی ایران»، *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، سال چهارم، ش ۱۶، بهار (پیاپی ۴۶)، صص ۹-۳۸
- بی‌نام (۱۳۶۱)، *شهادت در انقلاب سوم*، تهران، دفتر تحقیقات اجتماعی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بی‌نام (۱۳۶۱)، *فرزند ملت در آیین‌های انقلاب اسلامی*، جلد ۱، به کوشش مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات شرکت سهامی چاپخانه‌ی وزارت ارشاد اسلامی.
- بی‌نام (۱۳۶۲)، *شهید رجایی اسوه‌ی صبر و استقامت*، ج ۱، به کوشش هیئت تحریریه‌ی واحد فرهنگی بنیاد شهید انقلاب اسلامی، تهران، واحد فرهنگی بنیاد شهید انقلاب اسلامی.

- بی‌نام (۱۳۷۸)، یاران امام به روایت ساواک شهید محمدعلی رجایی، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات
- تابش، رضا (۱۳۹۲)، «بنیان‌های اخلاق سیاسی از دیدگاه امام خمینی»، حضور، شماره ۸۴
- تئوفانف، تزفتان (۱۳۹۷)، «اخلاق و سیاست در دیدگاه امام خمینی»، حضور، شماره ۷۳.
- جوانبخت، محمود (۱۳۸۲)، شهید رجایی، تهران، انتشارات مدرسه
- حمیدزاده، بهرام (۱۳۸۴)، «نگاهی به رفتار مدیریتی و رهبری امام خمینی در انقلاب اسلامی»، حصون، شماره ۶
- داوودآبادی، حمید (۱۳۹۵)، سه شهید، قم، انتشارات شهید کاظمی
- راعی گلوچه، سجاد (۱۳۸۱)، «دولت رجایی و جنگ ایران و عراق» نگین ایران، پاییز، صص ۶۵-۸۱
- راعی گلوچه، سجاد (۱۳۹۱)، اسنادی از دولت شهید رجایی، تهران، نشر جمهور ایرانی
- راعی گلوچه، سجاد (۱۳۸۲)، زندگی‌نامه‌ی سیاسی شهید رجایی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- رجایی، غلامعلی (۱۳۷۷)، سیره‌ی شهید رجایی، تهران، نشر شاهد
- رجایی، غلامعلی (۱۳۹۴)، سیره شهید رجایی، تهران، نشر شاهد
- رجیبی، غلامرضا (۱۳۸۱)، خاطرات یک رئیس‌جمهور، تهران، نشر کوزران
- روزنامه جمهوری اسلامی، ۴ شهریور ۱۳۷۷، ص ۵، خاطراتی از شهید رجایی، ص ۱۹۴
- سها، نادر (۱۳۸۹)، «اخلاق کارگزاران در نظام اسلامی از دیدگاه امام خمینی رحمه‌الله» مجموعه مقالات برگزیده اندیشه‌های اخلاقی عرفانی امام خمینی
- سیدباقری، سید کاظم (۱۴۰۰)، «کارکردهای اخلاق سیاسی در نظام اسلامی با تأکید بر رویکرد تمدنی»، مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۴، ش ۲، صص ۱-۳۰
- صابری، کیومرث (۱۳۶۲)، مکاتبات شهید رجایی با بنی‌صدر، تهران، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی
- طالبی، ابوتراب و یوسف خوشبین (۱۳۹۰۱)، «مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان» فصلنامه علوم اجتماعی، ش ۵۹، صص ۲۱۰-۲۴۱

- عابدی میانجی، محمد (۱۳۸۴)، خواندنی‌هایی از زندگی رئیس‌جمهور، تهران، نورالسجاد
- عسکری راد، حسن (۱۳۷۸)، خاطراتی از شهید رجایی، ج ۲، تهران، تربیت
- فرهادی، روح‌الله و اسدی، علیرضا (۱۴۰۰)، «بنیان‌های اخلاقی دولت اسلامی در اندیشه رهبران انقلاب اسلامی: طراحی مدل مفهومی سیاست‌ورزی اخلاقی»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۴، ش ۲، صص ۱۵۷-۱۹۰
- کرمی، کاظم (۱۳۷۸)، «رجایی مرد خدا، عاشق مردم و مطیع قانون»، رجایی رجایی بود (مجموعه مقالات)، قزوین، استانداری قزوین
- کیخا، نجمه (۱۴۰۰)، «ماهیت اخلاقی دولت اسلامی و مساله بی‌طرفی»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۴، ش ۲، صص ۱۳۷-۱۵۶
- محمدی مزروعی، خدیجه و مهدی نادری (۱۳۹۵)، «بایسته‌های دولت اسلامی در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی»، *مجموعه مقالات دومین همایش تمدن نوین اسلامی*، صص ۵۷۹-۶۰
- رقبای رجایی فدکاری کردند؛ خاطرات همسر دومین رئیس‌جمهور ایران، ۲۹ اردیبهشت ۱۳۹۶:  
<http://akharinkhabar.ir/analysis/3478384>
- شهید رجایی، همیشه با نماز، قم، مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان  
<https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/201162/1>
- برگرفته از خاطره خوشنویسان، مدیرکل آموزش و پرورش چند روزی همقدم با شهید رجایی، ۱۳۹۸، نصیحت شهید رجایی به مدیرکل آموزش و پرورش آن دوره چه بود؟، پایگاه خبری جماران (jamaran.news)
- خاطرات از شهید رجایی:  
[https://www.aviny.com/Occasion/Enghelab\\_Jang/8Shahrivar/87/Rajaei/Khaterat.aspx](https://www.aviny.com/Occasion/Enghelab_Jang/8Shahrivar/87/Rajaei/Khaterat.aspx)
- آخرین وصیت‌نامه شهید رجایی (۱۳۹۵)، آخرین وصیت‌نامه شهید رجایی (navideshahed.com)
- تفرشی، مجید (۱۳۹۰)، جناح‌های سیاسی ایران در اسناد آرشیو ملی بریتانیا در سال ۱۹۸۱/عسکراولادی: دو جناح حکومت روحانیان بنیادگرا و غیرروحانیان میانه‌رو هستند (tarikhirani.ir)

- جلالی، پریسا (۱۳۹۲)، فضایل اخلاقی و رفتاری شهید رجایی،  
<https://hawzah.net/fa/Article/View/93495/>
- خاطرات خواهرزاده شهید رجایی (۱۳۹۷)، پاسخ شهید رجایی به یکی از اقوام برای باز کردن گره  
مشکلش چه بود؟، پایگاه خبری جماران (jamaran.news)
- خاطرات غفوری فرد از سفرهای استانی شهید رجایی (۱۳۹۸) <https://www.jamaran.news/>  
بخش - سیاست - ۱۲/۱۲۴۶۵۹۹ - خاطرات شنیدنی غفوری فرد از سفرهای استانی شهید رجایی در  
گفت و گو با جماران مطرح کرد؛
- خاطرات ناگفته‌ی سید محمد صدر از شهید رجایی (۱۳۹۸)، از واکنش به اهانت بنی صدر تا یک  
تذکر مهم از امام (ره) زمان انتشار، ۵ شهریور، کد خبر: ۷۹۹۱۰۶  
<https://fa.shafaqna.com/news/799106/>
- خانعلی، محسن و مصطفی داندانه (۱۳۹۲)، ناگفته‌های راننده نخست‌وزیری، کد ۳۴۹۸، ناگفته‌های  
راننده نخست‌وزیری: دیر رسیدم رجایی با موتور رفت (tarikhirani.ir)
- روایتی از مبارزه علیه رژیم پهلوی تا خدمت در نظام جمهوری اسلامی (۱۳۹۸)، کد خبر: ۳۵۹۶۲۶  
روایتی از مبارزه علیه رژیم پهلوی تا خدمت در نظام جمهوری اسلامی (defapress.ir)
- سخنرانی در مراسم بزرگداشت شهیدان رجایی و باهنر (۱۳۶۲)، ۱۳۶۲/۶/۸  
<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30578>
- سید علی خامنه‌ای (۱۳۶۰)، «نطق در مجلس شورای اسلامی در جلسه بررسی کفایت سیاسی بنی صدر»،  
<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=20113>
- شهید رجایی به روایت مرتضی نبوی (۱۳۹۲)، کد خبر ۳۴۹۷ شهید رجایی به روایت مرتضی  
نبوی؛ از کلاس درس تا هیأت دولت (tarikhirani.ir)
- شهید رجایی، در ترازوی قیاس (۱۳۹۱)، ۲۴ شهریور، کد ۲۵۴۱، شهید رجایی، در ترازوی قیاس  
(tarikhirani.ir)
- مصاحبه با محمد غرضی (۱۳۹۶)، کد خبر ۷۲۶۶۴۹، محمد غرضی: ما در دولت مرحوم رجایی و  
باهنر، منویات مردم را دنبال می‌کردیم، نه منویات اشخاص را/ دولت فرع بر ملت است، پایگاه  
خبری جماران (jamaran.news)



- مصاحبه با منافی وزیر بهداشت دولت شهید رجایی (۱۳۹۷)، کد خبر: ۹۹۵۴۷۳، امام هدفش اسراف نبود، نمونه‌اش هم خودش بود/ در زمان جنگ اصلاً چیزی به عنوان دارو نیست نداشتیم/ امثال رجایی و بهشتی دیگر پیدا نمی‌شوند، پایگاه خبری جماران (jamaran.news)

## Referencec

- Abedi Mianji, Mohammad (2014), *Readable Story of the President's Life*, Nurul-Sajad, Tehran, Iran. [In Persian]
- Askari Rad, Hassan (1999), *Memories of Martyr Rajaei, Volume 2*, Tarbiat, Tehran, Iran. [In Persian]
- Bagheri, Muslim & Mubasheri Ali Asghar (2021), "The Pathology of the Agents in the Islamic State, in the Process of the Formation of the New Islamic Civilization, in Ayatollah Khamenei's opinion", *The Bi-quarterly New Islamic Civilization Fundamental Studies*, Volume 4. No. 2 , pp. 85-110. [In Persian]
- Barzegar, Ebrahim & Amanlou Hossein (2015), "Favorable Indicators of the Manager's Lifestyle in Religious Democracy of Iran", *Political Strategic Studies*, Volume 5, Issue 16, Pp. 9-38. [In Persian]
- Davoudabadi, Hamid (2015), *Three Martyrs*, Qom: Martyr Kazemi Publications, Iran. [In Persian]
- Ghafouri Fard's *Memories of Martyr Rajaei 's Provincial Trips* (2018), Jamaran News Website , Available Online Followed by: <http://jamaran.news> [In Persian]
- Farhadi, Ruhollah & Asadi, Alireza (2021), Ethical Roots of the Islamic State in the Thought of the Leaders of the Islamic Revolution: Designing a Conceptual Model of Ethical Politics, *The Bi-quarterly New Islamic Civilization Fundamental Studies*, Volume 4, Issue 2 (No.8), Pp. 157-190, Tehran, Iran. [In Persian]
- Fazeli, Nader (2007), *Martyr Rajaei, always with Prayers*, Tebyan Cultural and Information Institute, Qom, Iran, Available Online Followed by: <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/201162/1> [In Persian]
- Hamidzadeh, Bahram, (2005), "A Look at the Managerial Behavior and Leadership under Imam Khomeini Era". Hasson, Number 6, Tehran, Iran. [In Persian]

- Imam Khomeini (1999), Sahifeh, The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (International Affairs Department), Tehran, Iran [In Persian]
- Interview with Mohammad Gharazi (2016), Jamaran News Website , Available Online Followed by : <http://jamaran.news> [In Persian]
- Interview with Manafei (2017), Available Online Followed by: <http://jamaran.news> [In Persian]
- Izadi, Mustafa (2012), "Martyr Rajaei, in the balance of Analogy", Etemad Newspaper, 13 September, Number 2484. P. 8 [In Persian]
- Jalali, Parisa (2012), Martyr Rajaei's Moral and Behavioral Virtues, Available Online Followed by: <https://hawzah.net/fa/Article/View/93495/> [In Persian]
- Javanbakht, Mahmoud (2012), Martyr Rajaei, Madreseh Publications, Tehran, Iran. [In Persian]
- Khamenei Seyyed Ali (1983), Speech at the Commemoration Ceremony of the Martyrs Rajaei and Bahoner, Available Online Followed by: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30578> [In Persian]
- Khamenei Seyyed Ali (1981), Speech in the Islamic Consultative Assembly , Available Online Followed by: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=20113> [In Persian]
- Karmi, Kazem (1999), Rajaei was a man of God, loved People, and Obeyed the law ; Rajaei was Rajaei (Collection of Articles), Governorate, Qazvin, Iran. [In Persian]
- Keikha, Najmeh (2021), The moral nature of the Islamic state and the issue of neutrality, *The Bi-quarterly New Islamic Civilization Fundamental Studies*, Volume 4, Issue. 2 (No.8), Pp. 137-156. Tehran, Iran. [In Persian]
- Khanali, Mohsen & Danandeh, Mustafa (2012), Untold Stories of the Prime Minister's Driver, Available Online Followed by: <http://tarikhirani.ir> [In Persian]
- Khoshnoisan's Memory; a Few Days together with Martyr Rajaei (2018), Jamaran News Website, Available Online Followed by: <http://jamaran.news> [In Persian]
- Martyrdom in the Third Revolution (1982), Social Research Office of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran, Iran. [In Persian]

- Martyr Rajaei, Sample of Patience and Endurance” (1983) Volume 1, the Editorial Board, The Martyrs Foundation of the Islamic Revolution, Tehran, Iran. [In Persian]
- Martyr Rajaei, Companions of Imam According to the narration of Savak - the secret police, domestic security and intelligence service in Iran during the reign of the Pahlavi dynasty” (1999) the Center of Historical Document Survey, Tehran, Iran. [In Persian]
- Martyr Rajaei According to the narration of Morteza Nabawi (2012), Available Online Followed by: <http://tarikhirani.ir> [In Persian]
- Martyr Rajaei in the Scales of Comparison (2012) Available Online Followed by : <http://tarikhirani.ir> [In Persian]
- Memories of Martyr Rajaei Niece (2017), Jamaran News Website , Available Online Followed by: <http://jamaran.news>
- Memoirs of Iran’s second president’s Wife; Rajaei’s rivals sacrificed (2016), May 29, Available Online Followed by: <http://akharinkhabar.ir/analysis/3478384> [In Persian]
- Memories of Martyr Rajaei (2023), Available Online Followed by: [https://www.aviny.com/Occasion/Enghelab\\_Jang/8Shahrivar/87/Rajaei/Khaterat.aspx](https://www.aviny.com/Occasion/Enghelab_Jang/8Shahrivar/87/Rajaei/Khaterat.aspx) [In Persian]
- Memories of Martyr Rajaei (1998), The Islamic Republic Newspaper, 26 August, p.5 ,Tehran, Iran. [In Persian]
- Mohammadi Mazrouei, Khadijah & Naderi Mehdi (2016), The Requirements of the Islamic State on the way of the Realization of the New Islamic Civilization, the Second Islamic Civilization Conference, Pp. 579-607. Tehran, Iran. [In Persian]
- Rai Galujeh, Sajjad (2002), "Rajaei's Government and Iran-Iraq War", Nagin Iran, Fall, Pp. 65-81, Tehran, Iran. [In Persian]
- Rai Galujeh, Sajjad (2011), Documents from the Government of Martyr Rajaei, Tehran, Iran. [In Persian]
- Rai Galujeh, Sajjad (2003), Martyr Rajaei's political biography, Islamic Revolution Records Center, Tehran, Iran. [In Persian]
- Rajaei, Gholam Ali (1998), Martyr Rajaei's Biography, Tehran: Shahed Publishing House, Tehran, Iran. [In Persian]

- Rajaei, Gholam Ali (2014), *Martyr Rajaei's Biography*, Shahed Publishing House, Tehran, Iran. [In Persian]
- Rajabi, Gholam Reza (2002), *Memoirs of one President*, Kozeran Publishing, Tehran, Iran. [In Persian]
- Sabri, Kiyomarth (1983), *Martyr Rajaei Correspondence with Bani Sadr*, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran, Iran. [In Persian]
- Saha, Nader (2008), "Ethics of Agents in the Islamic System in Imam Khomeini's Perspective", the Collection of Selected Articles, Tehran, Iran. [In Persian]
- Seyed Bagheri, Seyed Kazem (2021), "Political Ethics Functions in the Islamic System with an Emphasis on the civilizational Point of View", *The Bi-quarterly New Islamic Civilization Fundamental Studies*, Volume 4. Vol. 2 (8 series), pp. 1-30, Tehran, Iran. [In Persian]
- Seyyed Mohammad Sadr's untold Memories of Martyr Rajaei (2019), Available Online Followed by: <https://fa.shafaqna.com/news/799106/>
- "Son of the Nation in the Mirror of the Islamic Revolution" (1982), Volume 1, the Center for Cultural Documents of the Islamic Revolution, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran, Iran. [In Persian]
- Tabesh, Reza (2012), "Political Ethics Foundations of Imam Khomeini's Point of View", *Hozur*, No. 84, Tehran, Iran. [In Persian]
- Talebi, Abu Torab & Khoshbin Youssef (2001), "Social Responsibility of Youth", *Social Sciences Quarterly*, Vol. 59, pp. 210-241, Tehran, Iran. [In Persian]
- Tafarshi, Majid (2011), *Iran's political Factions in the Documents of the British National Archives in 1981*, Available Online Followed by: <http://tarikhirani.ir> [In Persian]
- *The Last Testament of Martyr Rajaei* (2016), Available Online Followed by: <http://navideshahed.com> [In Persian]
- Todorov Tzvetan (2017), "Ethics and Politics in Imam Khomeini's Perspective", *Hozur*, No. 73, Tehran, Iran. [In Persian]
- *One Narrative against the Pahlavi Regime* (2018), Available Online Followed by: <http://defapress.ir> [In Persian]